

ДМИТРО ГОРДЕЄВ ЯК ДОСЛІДНИК ГРУЗИНСЬКОГО МИСТЕЦТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТУВАННЯ З ОКСАНОЮ БЕРЛАДІНОЮ, 1925–1960)

ID ORCID 0000-0002-9564-8672

Людмила СОКОЛЮК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

Представники знищеної за сталінських часів харківської мистецтвознавчої школи Дмитро Петрович Гордєєв (1889–1968) і Оксана Якимівна Берладіна (1894–1960) як учені формувалися при Харківському університеті під керівництвом видатного візантолога Федора Івановича Шміта (1877–1937). Зацікавившись ідеєю свого вчителя про зв'язок середньовічної української художньої культури з мистецтвом народів Кавказу християнської доби, вони як мистецтвознавці зосередили свої наукові зусилля на цьому регіоні. Після від'їзду в 1921 р. Ф. Шміта спочатку до Києва, а в 1925 – до Ленінграда, вони не припинили працю над розпочатими у цьому напрямі дослідженнями, розглядаючи їх як продовження візантологічної лінії, закладеної Ф. Шмітом у Харкові. Д. Гордєєв, перейнявши на себе роль керівника харківської групи кавказознавців, з 1925 р. мешкав у Тифлісі (як тоді називалося Тбілісі), а О. Берладіна залишалась у Харкові, ставши секретарем цієї наукової спільноти, до якої ще увійшли й деякі інші учні Ф. Шміта, зокрема О. Нікольська, Т. Івановська, М. Лейтер тощо. Поки що їхні дослідження вказаного періоду, а також місце у вивченні мистецтва народів Кавказу середньовічної доби ще не ставали темою спеціальної наукової розвідки. Разом з тим, у ЦДАМЛМ України в Києві зберігається ще спеціально не досліджене науковцями листування Дмитра Гордєєва з Оксаною Берладіною з 25 травня 1925 по червень 1960 р., коли ця учениця Ф. Шміта відійшла в інший світ. У цьому листуванні вони показують себе не просто як жертви тоталітарного режиму, коли в Україні була знищена візантологія як класово ворожий напрям у мистецтвознавстві, а як живі люди, свідки подій тогочасної історії. Ця унікальна документація багато в чому розкриває духовний світ української наукової інтелігенції, яка перебувала в стані внутрішньої непокори діючому режимові, продовжувала зберігати вірність ідеалам доби українського національного розстріляного відродження, найкращим традиціям харківської мистецтвознавчої школи, що не втрачає своєї актуальності сьогодні, коли український народ відстоює свою свободу в боротьбі з російським агресором.

Ключові слова: Україна, Грузія, Дмитро Гордєєв, Оксана Берладіна, школа Федора Шміта, мистецтвознавство, кавказознавство, сталінські репресії

З весни 1925 р. харківський мистецтвознавець, професор Дмитро Петрович Гордєєв мешкав у Тифлісі [4, арк. 1] (іл. 1, 2), виїхавши туди з метою щонайбільш докладного вивчення пам'яток середньовічної грузинської архітектури і живопису. На той час у Грузії, як і взагалі на Кавказі, ще не було власної більш-менш сформованої мистецтвознавчої школи. Надзвичайно яскраве і самобутнє грузинське зодчество християнської доби разом з його чудовим декором ще в 90-ті рр. XIX ст. привертало увагу кн. Г. Г. Гагаріна. Один з екземплярів виданого ним у 1992 р. альбому зберігається в бібліотеці ХДАДМ. Альбом являє собою зібрання візантійських, грузинських і давньоруських орнаментів (іл. 3). Серед грузинських архітектур-

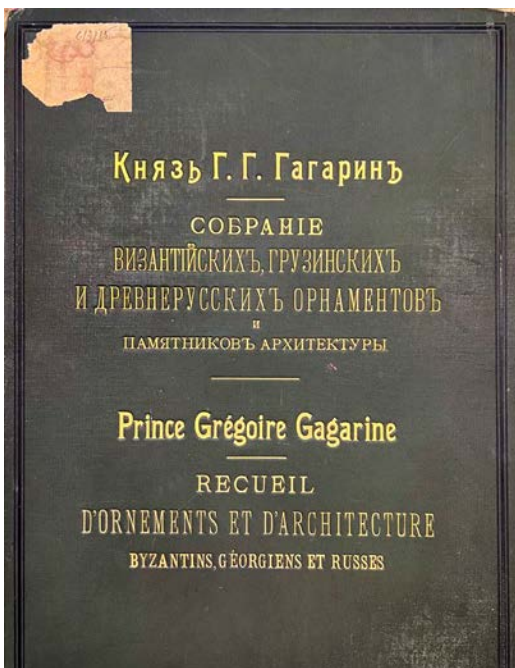
них орнаментів автор альбому наводить, зокрема, декор Ахтальської церкви (іл. 4), а також церкви Архангелів у Грємі (іл. 5). Будучи учнем видатного візантолога Ф. І. Шміта (іл. 6) при Харківському університеті, де навчався і здобув професорське звання, Дмитро Гордєєв сприйняв ідею вчителя про зв'язок українського і грузинського мистецтва середньовічної доби і взявся до вивчення художньої культури народів Кавказу, зокрема Грузії і Вірменії, куди християнство прийшло значно раніше, ніж на Русь-Україну. Окрім Гордєєва, до групи кавказознавців увійшли й деякі інші учні Шміта в Харкові, серед яких Оксана Берладіна, Олена Нікольська, Тетяна Івановська, Марта Лейтер та ін., котрі після від'їзду патрона (як вони між



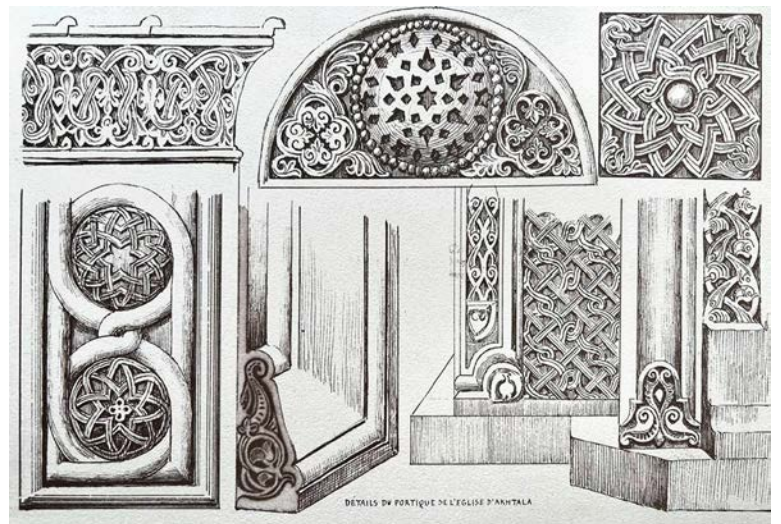
Іл. 1. Д. П. Гордеев. Фото. ЦДАМЛМ України. Ф. 208. Оп. 1. Од. зб. 270



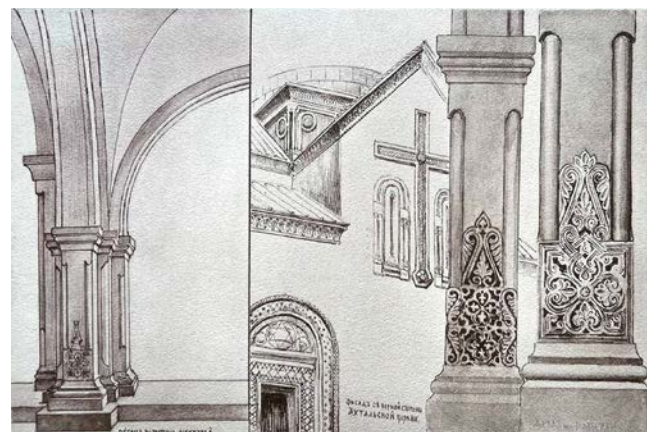
Іл. 2. Вид старого Тифліса. Листівка. Друкарський відбиток



Іл.3. Обкладинка альбому кн. Г. Г. Гагаріна, 1892. Бібліотека Харківської державної академії дизайну і мистецтв



Іл.4. Деталь Ахтальської церкви, Грузія. З альбому кн. Г. Г. Гагаріна, 1892. [табл. XXVIII]. Бібліотека ХДАДМ



Іл.5. Церква Архангелів у Гремі, Грузія. З альбому кн. Г. Г. Гагаріна, 1892. [табл. XXX]. Бібліотека ХДАДМ

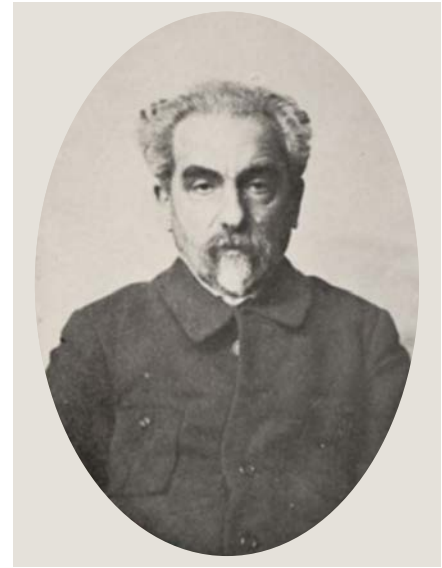
собою називали свого вчителя) спочатку в 1921 р. в Київ, а в 1925 р. до Ленінграда, залишаючись у тодішній столиці України, продовжували займатись вивченням мистецтва народів Кавказу. Роль керівника харківської мистецтвознавчої школи з цього часу перебрав на себе професор Д. Гордеев, мешкаючи в Тифлісі (таку назву до 1936 р. мала столиця Грузії – Тбілісі). По суті, його заступницею в Харкові залишалась Оксана Берладіна (іл. 7), з якою він вів активне листування, що містить чимало нових важливих фактів для українського



Іл. 6. Ф. Шміт. Фото. Перша третина XX ст.



Іл. 7. О. Я. Берладіна. Фото середини XX ст.
URL: <https://esu.com.ua/article-39440>
(дата звернення : 11.09.2015)



Іл. 8. М. Я. Марр. Мистецтвознавство І. Харків, 1928–1929. Авантитул. Друкарський відбиток

мистецтвознавства і залишається на сьогодні ще не дослідженим [4]¹.

Утім, автори деяких публікацій, окрім уже вищезгаданого кн. Г. Гагаріна [2], так чи інакше торкалися питання щодо вивчення мистецтва народів Кавказу представниками школи Ф. І. Шміта в Харкові, керівництво якими після від'їзду видатного візантолога перебрав на себе професор Д. П. Гордєєв. Із статей, спеціально присвячених мистецтвознавчій роботі Д. П. Гордєєва у 1920–1930-ті рр., передусім привертає увагу публікація О. І. Боня «Дмитро Гордєєв та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920–1930-х роках», що вийшла в електронному науковому фаховому виданні «Київські історичні студії» Київського університету Бориса Грінченка [1]. Автор використовує низку архівних документів, утім, обходить од. зб. 63 з фонду 208 ЦДАМЛМ України, тобто листування Д. П. Гордєєва з О. Я. Берладіною [4], що містить низку важливих і поки ще не досліджених фактів, котрі характеризують його як дослідника грузинського мистецтва.

Іншою, спеціально присвяченою Д. П. Гордєєву публікацією є стаття С. О. Іваненко «Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордєєва (спроба реконструкції)» [3], в якій авторка окреслює окремі періоди діяльності цього учня Ф. І. Шміта. Утім, вона спирається на культурологічний, а не на мистецтвознавчий підхід. Зазначивши, що Д. Гордєєв мав приблизно 50 публікацій [3, с. 28], вона не намагається їх назвати чи проаналізувати, не використовує аналіз мистецьких пам'яток, які увів у науковий обіг сам Гордєєв, ко-

трий у 1920-ті рр. мешкав у Тифлісі, або члени його сходознавчої підсекції, котрі залишались у Харкові. Авторка обходить такий важливий архівний документ, яким є од. зб. 63 з фонду 208 ЦДАМЛМ України, що містить листування Д. П. Гордєєва з О. Я. Берладіною, і низку важливих для українського мистецтвознавства поки ще не досліджених фактів про його діяльність як дослідника грузинського мистецтва [3]. Утім, С. О. Іваненко вдало наводить думку академіка М. Я. Марра щодо особливої освіченості Д. П. Гордєєва як ученого та його видатних організаторських здібностей, вказуючи при цьому, що науковець «володів письмом та основами грузинської мови в межах необхідності до свідомого обліку грузинських текстів, що з'являються в пам'ятках, які він вивчає» [3, с. 28].

Незважаючи на те, що стаття С. Побожія «Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної доби» [5] присвячена не самому Дмитру Гордєєву, а Олені Нікольській як одній із членів харківської підсекції сходознавства, якою Дмитро Петрович керував, тим не менш його ім'я не раз згадується в цій публікації. Вводячи до наукового обігу нові архівні документи (наприклад, з ЦДАВОВУ), автор не тільки уточнює різні дати щодо діяльності Д. П. Гордєєва у другій половині 1920-х рр., а й уперше розкриває обстановку, пов'язану з виходом наукового збірника «Мистецтвознавство І» у 1928–1929 рр. Після цього у зв'язку з розгортанням політики сталінського режиму, спрямованої проти української творчої інтелігенції, представники харківської сходознавчої підсекції були звинувачені у «буржуазності», відсутності «класового підходу», а 10 жовтня 1933 р. сам Д. П. Гордєєв був заарештований [5, с. 121–122]. Утім, лише один раз С. І. Побожій звертається до од. зб. 63 (ф. 208, оп. 1) з ЦДАМЛМ України, де на арк. 3 йдеться про самогубство

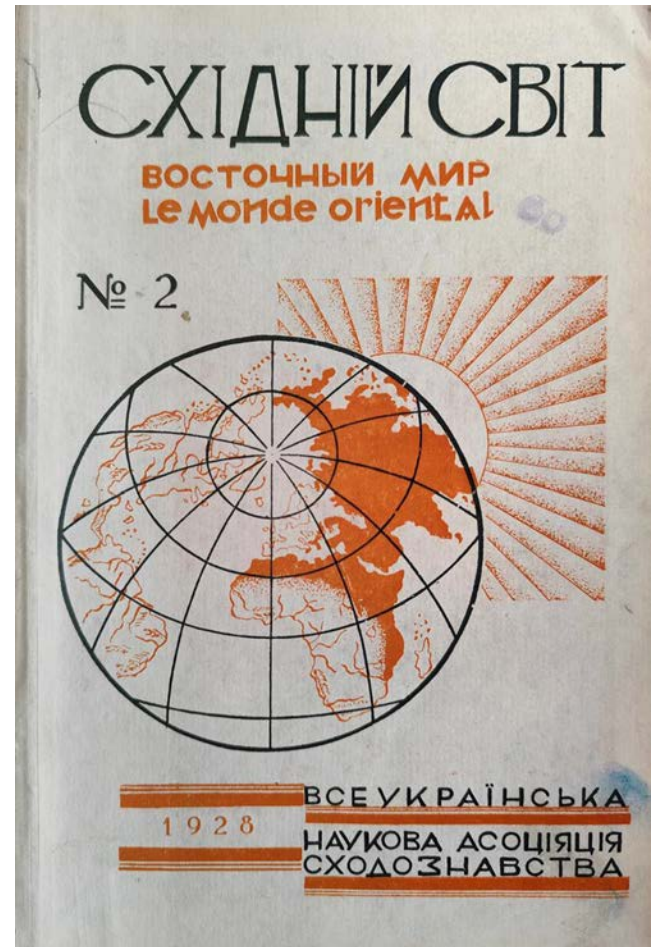
¹ Переклад листування українською мовою (з російської) виконаний авторкою даної статті. Авторка висловлює подяку проректору з наукової роботи ХДАДМ В. В. Кутаєладзе за допомогу в перекладі грузинських назв та консультації стосовно пам'яток грузинського мистецтва

Д. Щербаківського [5, прим. 15], а інші аркуші обходять.

У дисертаційному дослідженні «Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті (1805–1920 рр.)» на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства, захищеному в 1994 р., С. І. Побожій досить докладно зупиняється на науковій діяльності істориків мистецтва Є. К. Редіна та Ф. І. Шміта, а представників школи останнього лише згадує. Так, С. І. Побожій зазначає: «Виховання Ф. І. Шмітом цілої плеяди учнів (Д. П. Гордєєв, О. А. Берладіна², Т. О. Івановська, О. О. Нікольська, С. А. Таранушенко, які продовжували розповсюджувати ідеї вчителя), визначило та підкріпило нашу гіпотезу про існування і розвиток мистецтвознавчої школи в Харківському університеті» [6, с. 24].

У статті Л. Соколюк «Харківська мистецтвознавча школа (1900-ті – початок 2020-х років)» подано лише коротенькі відомості як про самого Д. П. Гордєєва, так і про представників очоленої ним харківської сходознавчої підсекції [7, с. 59]. Суто оглядовий характер має стаття В. Ханка, розміщена в «Енциклопедії Сучасної України» [8], де автор подає надто обмежений список публікацій Д. П. Гордєєва. Таким чином, огляд літературних джерел показав, що порушена в даній статті проблема ще не стала предметом окремого дослідження.

Разом з тим уже з листа Д. Гордєєва до О. Берладіної від 25 травня 1925 р. [4, арк. 1–1 зв.] ми дізнаємося про те, що в Харкові вже працює підсекція сходознавства, та про активну підготовку її членів до сходознавчого з'їзду, про те, що розпочалось видання наукового збірника «Східний світ», і які саме публікації Д. Гордєєва в ньому розміщені тощо. У наступному листі до О. Берладіної від 11 лютого 1927 р. Д. Гордєєв, коригуючи статті членів його підсекції, просить виправити дату проаналізованої нею пам'ятки, де вона помилково вказує 1654 р., не розібравшись у збереженому написі, який «повинен бути віднесеним до часу між 1778 і 1784 рр.» [4, арк. 2]. Залишається тільки дивуватись такій неймовірній освіченості керівника харківської підсекції сходознавчих досліджень. У листі від 17 червня 1927 р. Д. Гордєєв насторожено висловлюється про самогубство українського мистецтвознавця Данила Щербаківського, розглядаючи цю подію як «брудну справу в нашому союзному побуті», наче передбачаючи участь влади в наступі на українство, і просить Берладіну повідомляти про справи у Харкові [4, арк. 3–3 зв.], а в листі від 25 липня 1927 р. [4, арк. 4–4 зв.], де йдеться про спробу налагодити стосунки з видатним сходознавцем, академіком М. Я. Марром (іл. 8), – висловлює задоволення з приводу того, що О. Берладіна подала статтю до наукового збірника «Східний світ» за 1926 р., ч. 2 (іл. 9). У листуванні за 1928 р. Д. Гордєєв



Іл. 9. Обкладинка наукового збірника «Східний Світ». 1926. Ч. 2

постійно звертає увагу своїх харківських колег на неточності в їхніх статтях та недотримання термінів підготовки до друку, говорить про відправлення бандеролі О. Берладіній зі своїми фотокопіями для збірника «Мистецтвознавство 1» (лист від 20 червня 1928 р. [4, арк. 5–6]), просить її передати його замітку для журналу АХЧУ (лист від 25 лютого 1928 р. [4, арк. 7]) або замінити його на засіданнях у Музеї Слобідської України (листи від 25 березня 1928 р. [4, арк. 8] і від 21 квітня 1928 р. [4, арк. 9]), повідомляє про свій приїзд до Харкова у першій половині червня 1928 р. (лист від 21 квітня 1928 р. [4, арк. 10]). Особливо важливою частиною листування за цей рік є лист Д. Гордєєва до О. Берладіної від 5 грудня 1928 р., де подані як публікації, так й інші дані щодо наукової діяльності керівника харківської сходознавчої підсекції, що на сьогодні залишається вкрай маловивченим [4, арк. 11–16]. Зокрема в цьому документі йдеться про доповіді й повідомлення, наукові публікації, участь в експедиціях на Кавказі й Україні професора Д. П. Гордєєва з 1 лютого по 1 жовтня 1928 р. З листа, зокрема, випливає, що цей харківський вчений, мешкаючи у Тифлісі, вперше дослідив питання про розгруповання емалей Хахульського складня – однієї з особливо високохудожніх пам'яток грузинського середньовічного

² Автор помилково називає О. Я. Берладіну (Оксану Якимівну) О. А. Берладною



Іл. 10. Хахульський складень. 1125–1164.
147 × 200 см. Музей мистецтв Грузії



Іл. 11–12. Хахульський складень (фрагменти)



Іл. 13. Ахталський храм. Фото 2007 р. URL: <https://surl.lt/gufalm> (дата звернення : 16.08.2007)



Іл. 14. Стінопис Ахталського храму. Фото 2024 р. URL: <https://surl.cc/unxjhd> (дата звернення : 22.10.2025)

мистецтва (іл. 10–12). Як визначний внесок у формування грузинського мистецтвознавства слід розглядати повідомлення і публікації Д. П. Гордєєва, присвячені стінописам Ахталського храму (іл. 13–15), різьбленим дверям храму в Мгвімеві (іл. 16), про Самтавісі (іл. 17), про стару дзвіницю Сіонського храму в Тбілісі (іл. 18), про розписи в Мартвіль-



Іл. 15. Понтій Пілат і Христос. Стінопис Ахталського храму. Фото 2013 р. URL: <https://surl.li/vbhect> (дата звернення : 22.10.2025)

ському монастирі (іл. 19), про Tabula circa verticem на ктиторському портреті Ошкського храму (іл. 20) тощо. В останньому листі за цей рік, від 11 грудня, до вказаної кореспондентки повідомляється про замовлення, зроблене Д. П. Гордєєвим відомому художнику Є. Є. Лансере щодо виконання марки для секції та кліше на обкладинку наукового збірника «Мистецтвознавство І», на який поклалися чималі надії [4, арк. 17].

До другої половини червня 1929 р. Дмитро Гордєєв продовжував залишатись у Тифлісі, листуючись із Оксаною Берладіною. То він з'ясовує дату свого приїзду до Харкова в листі від 7 січня 1929 р. [4, арк. 18], то, натхнений рішенням уряду про створення у Харкові філії Кавказької Комісії³, ВУАК'у⁴, 10 січня 1929 р. пише про плани її успішного роз-

³ Кавказька комісія (КК) – Комісія Кавказознавства, що існувала при ВУАК з 12 грудня 1928 р., складалася з 7 членів і 2 кандидатів, діяла під головуванням проф. Д. П. Гордєєва

⁴ Мається на увазі Всеукраїнська археологічна комісія



Лл. 16. Мгвімевський храм. Фото 2011 р. URL: <https://surl.li/mcrsiu> (дата звернення : 01.01.2008)



Лл. 18. Сіонський храм у Тбілісі. Фото 2023 р. URL: <https://surl.li/strjvj> (дата звернення : 20.09.2023)



Лл. 17. Храм Самтавісі. Фото 2007 р. URL: <https://surl.li/cprzuu> (дата звернення : 05.11.2010)



Лл. 19. Мартвільський монастир. Фото 2008 р. URL: <https://surl.li/wvuqss> (дата звернення : 22.10.2025)



Лл. 20. Ошкський храм. Фото 2010-ті рр. URL: <https://surl.li/bducgs> (дата звернення : 26.10.2025)

витку [4, арк. 22–25], наступного дня просить негайно скласти всім членам цієї філії індивідуальні й п'ятирічні плани [4, арк. 26], пише про необхідність прискорити роботу над статтями О. Берладіній та О. Степановій (16 січня 1929 р. [4, арк. 28–29]), про необхідність простежити в типографії за правильним набором і розміщенням ілюстрацій (21 січня 1929 р. [4, арк. 32–33]), про плутанину, виявлену Д. Гордєєвим у статті М. Вязьмітінової (25 січня 1929 р. [4, арк. 34]), про обкладинку для «Мистецтвознавства І» (іл. 21) і марку для секцій-

них видань (14 лютого 1929 р. [4, арк. 39]), про перемовини з Н. І. Толмачевською щодо з'ясування можливості зйомок мініатюр (15 лютого 1929 р. [4, арк. 41 зв.]), про виправлення помилок у статті О. Берладіної (1 березня 1929 р. [4, арк. 42–45 зв.]), про зростання напруженості в художньому житті



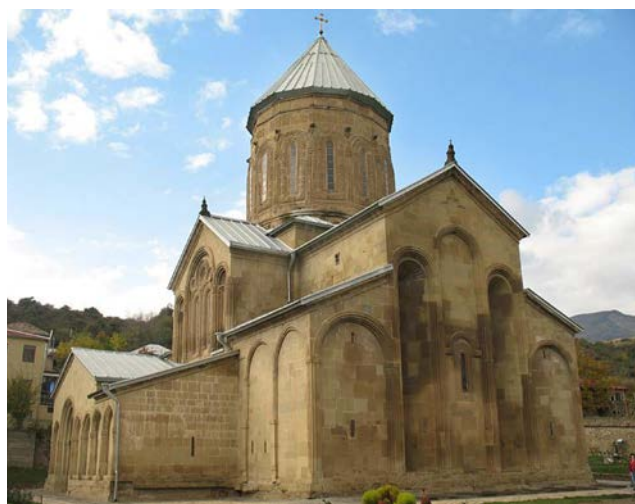
Іл. 21. Обкладинка наукового збірника «Мистецтвознавство 1» в оформленні Є. Є. Лансере. Харків, 1928–1929

України (5 квітня 1929 р. [4, арк. 46–49]), про подачу матеріалів у набір за вказаною формою (10 квітня 1929 р. [4, арк. 50–51]) і знову про виправлення помилок у статті О. Берладіної (17 квітня 1929 р. [4, арк. 52–53 зв.] і 29 квітня 1929 р. [4, арк. 54–59]).

Науковців, котрі виступили на сторінках збірника «Мистецтвознавство I», на поч. 1930 р. на зборах колективу Українського інституту історії матеріальної культури в Харкові (до складу колективу в результаті проведеної реорганізації увійшли члени сходознавчої підсекції, очолюваної Д. Гордєєвим) звинувачували у відсутності класового, марксистського підходу. Від'їхавши після цього в Тифліс, харківський професор продовжує писати листи О. Берладіній, у яких висловлює незрозуміння з приводу відсутності повідомлень про харківські справи (5 червня 1931 р. [4, арк. 60–61] і 12 серпня 1931 р. [4, арк. 62]). Дізнавшись про перебування О. Берладіної в Ленінграді і сподіваючись, що якісь дивні події в художньому житті України відбуваються з подачі місцевої влади, а не є сталінською політикою (22 серпня 1931 р. [4, арк. 63]), він радить, про що слід дізнатися.

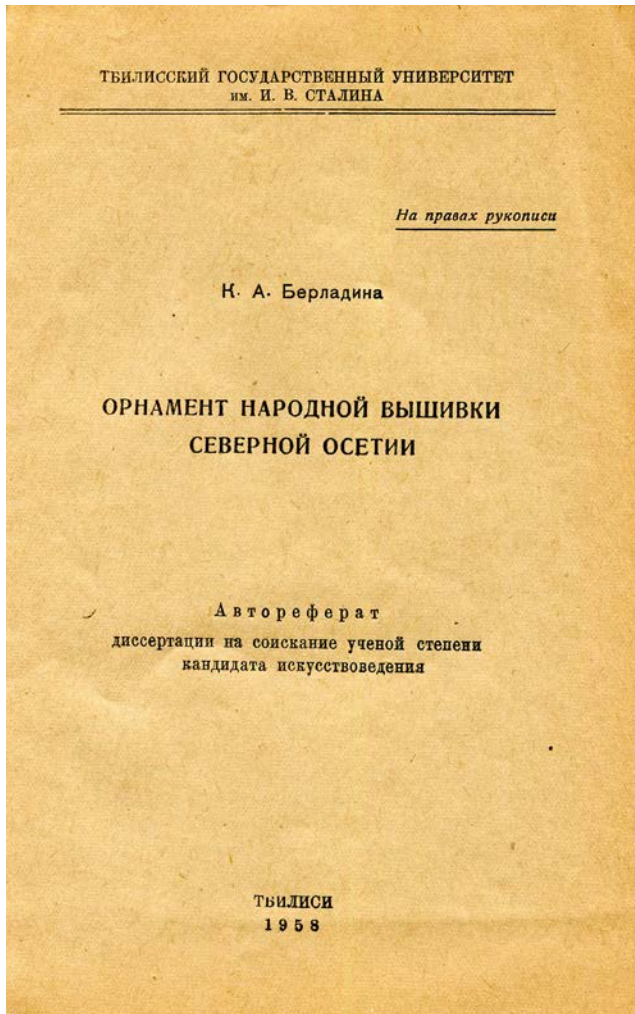


Іл. 22. Д. П. Гордєєв. Фото під час перебування у таборі БАМу в 1933–1936 рр. ЦДАМЛМ України. Ф. 208. Оп. 1. Од. зб. 270



Іл. 23. Монастирський комплекс Самтавро, Мцхета. Фото 2008 р. URL: <https://surl.li/cinvgt> (дата звернення : 10.11.2008)

У наступному листі, від 23 вересня 1933 р., Д. Гордєєв повідомляє О. Берладіній, що вирішив порвати з Харковом і повністю залишатись працювати в Тифлісі, а прощаючись, висловив сумнів, чи скоро вони зможуть побачитися [4, арк. 67–68]. І не помилився. 10 жовтня 1933 р. Д. Гордєєв був заарештований органами ГПУ й у лютому 1934 р. засуджений на п'ять років виправно-трудоих таборів. Покарання відбував у Байкало-Амур-



Іл. 24. Обкладинка автореферату дисертації О. Я. Берладіної «Орнамент народної вишивки Північної Осетії». Тбілісі, 1958. Друкарський відбиток

ському виправному таборі (іл. 22). Звільнившись у 1937 р., – раніше терміну, на який був засуджений, за сумлінне ставлення до роботи, – повернувся на старе місце свого перебування, яким був Тифліс, перейменований на той час у Тбілісі, де від 1953 р. працював ст. науковим співробітником Державного музею грузинського мистецтва.

Уже 1951 р. відновилося листування з О. Берладіною, яка на той час мешкала в Північній Осетії. Листи містять відомості про підготовку до захисту в Тбіліському університеті кандидатської дисертації учениці Ф. Шміта та допомогу їй у цьому Д. Гордеева (24 липня 1951 р. [4, арк. 69–71]⁵, (3 травня 1958 р. [4, арк. 72–73]), (2 жовтня 1958 р. [4, арк. 74–74 зв.]). Дисертація була успішно захищена (іл. 24). 23 серпня 1960 р. Дмитро Гордеев вітає Оксану Берладіну з отриманням наукового ступеня кандидата мистецтвознавства [4, арк. 78]). Але за кілька днів до цього, 17 серпня, її життя перервалося.

⁵ З цього листа дізнаємось і про проведення відпустки Д. Гордеевим у монастирі Самтавро (іл. 23)

Письма Гордеева Д. П. Берладіной К. Я., 25.05.1925–23.06.1960. ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 208. Оп. 1, од. зб. 63. 79 арк.

Gordeyev, D. P. (1925–1960). *Pisma Gordeyeva D. P. Berladinoy K. Ya.*, 25.05.1925–23.06.1960 [Letters from D. P. Hordeyev to K. Ya. Berladina, May 25, 1925–June 23, 1960]. Fond 208 (Series 1, File 63), Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine (CDAMLM of Ukraine), Kyiv, Ukraine. [In Russian].

25.V.1925 р.

«Вельмишановна Ксеніє Якимівно, передусім дозвольте подякувати Вам за Ваш докладний лист, від 15.V. ц. р. Днями я, зачекавшись якихось відомостей з Харкова, надіслав Вам запрошувальну листівку (22.V), тепер явно застарілу.

У діловому порядку – дозвольте і мені відповісти на Ваші “пункти” “почергово”:

1) і перед першим квітня і після нього мені <...> в бухгалтерії НКО⁶ сказано було, що з 1.IV мені випускано щомісячно по 120 руб. (або приблизно стільки). Будь ласка, наведіть довідку, починаючи з бухгалтерії <...>.

2) про статтю надсилаю Вам сьогодні телеграму – дякую за вказівку. Тут, за всякими справами і справочками, я вже гадав, що пропустив усі терміни для збірника Багалія⁷. А це гарний вихід – раз II т. “Сходознавства” буде мати спеціальний характер. Для III-го я раніше тоді підготував статтю і напишу про це Федоровському⁸.

3) велика подяка за інформацію про СоцМузей⁹. Від Дубровського¹⁰ я саме тепер отримав 1 екз. склографічного відтворення “Акту комісії”. Пишу йому про бажання отримати оригінал – і Ви, будь ласка, не випускайте цієї справи з виду.

4) товариству охор. пам. я, звичайно, бажаю всіляких успіхів, якщо справа буде поставлена як слід і на користь. І постараюсь, зі свого боку, зробити, що зможу, але це справа майбутнього, і там видно буде, як складеться до осені.

5) дуже радий за Ол. Ол. і Тет. Ол. – цим від'їздом, вочевидь, пояснюється те мовчання, яке, не в приклад минулому, виявила Ол. Ол. – вона навіть не відповіла на мій лист від 5.V і не повідомила про отримання книг. Якщо вона залишила свою адресу в цю поїзтку і будете її писати, то передайте, що

⁶ НКО – Народний комісаріат освіти

⁷ Мається на увазі видатний харківський історик Д. І. Багалій

⁸ Олександр Семенович Федоровський (1885–1938) – директор Харківського археологічного музею (1919–1936), викладав у низці вишів Харкова. 1936 р. був звільнений з Харківського університету за сповідування буржуазної методології, 1938 р. репресований

⁹ Мається на увазі Соціальний музей ім. Артема в Харкові

¹⁰ Василь Васильович Дубровський (1897–1966) – історик, архівіст, філолог, орієнталіст. Брав активну участь у розвитку краєзнавчого руху. У 1925–1929 рр. був головою історичної секції Харківського наукового товариства. Засуджений під час сталінських репресій (1934–1939). 1943 р. був вимушеним емігрантом. Помер у США

я був би радий мати від неї і Тет. Ол. відомості з Ленінграда (і Москви?) – як у них йтимуть справи.

6) про відкриття з'їзду – я отримав друковане запрошення з програмою і послав з'їзду вітальну телеграму. У згад. листі до Ол. Олекс., від 5.V, я писав про отримання для мене “Східного світу” № 1 – я адже там брав участь і рецензією на роботу Зуммера, і резюме своєї доповіді (останнє надруковано з відчайдушними друкарськими помилками), гадаю, що мені належить співробітницький безкоштовний екземпляр. Якщо ж я в цьому помиляюсь, то придбайте з моєї зарплати і вишліть мені сюди, будь ласка. Щодо з'їзду – пишаюсь роллю членів секції, які так енергійно виступають.

7) будь ласка, нехай філія і п/секція вишлють офіційні листи подяки через мене М. Г. Джанашвілі¹¹ із зауваженням, що книги у заклад поступили при його посередництві.

8) від Какабадзе¹² те, що просилось, постараюсь отримати. Я йому вже і раніше нагадував, але він людина не точна в обіцяних термінах.

9) з нетерпінням чекаю на зазначену Вами інформацію від Берченко. Про себе не поширююсь, щоб не затримувати відправку цього листа. На днях напишу ще. Прошу від мене передати уклони секції та ін. колегам. Тисну Вашу руку. Д. Гордеев» (4, арк. 1–1 зв.)

11.II.1927 р.

«<...> пересилаю тепер вітання Какабадзе, який сказав, що Соломон Імеретинський царював з 1751 по 1784 рік; друга його дружина Марія або Маріам з мегрельського володарського дому Дадіані, яка померла у 1778 р.; після її смерті Соломон І мав ще третю дружину Гулкан Цумукідзе. Соломон II... царював з 1789 по 1810 р. і помер у вигнанні у Трап-Езуї¹³, де мав єдину дружину Марію з дому Дадіані ж, яка, переживши чоловіка, вмерла в Петербурзі 1841 р. Отже – раз у надпису Соломон говорить про дружину свою Маріам як про покійну, то надпис повинен бути віднесеним у часі між 1778 і 1784 р.р., скоріше ближче до 1778 – 1779 р.р. Показаний у Вас в останній записці 1654 р. – помилка, бо, вочевидь, коронікон розкрито не було або літери дати прочитані помилково» (4, арк. 2).

17.VI.1927 р.

«<...>. Останнім часом я терміново здавав завідування бібліотекою Ки АН і провів декілька термінових чергових екскурсій в район Мцхета для

контактних завдань спільної роботи з Какабадзе. Окрім того, зараз захворів на гострий ревматизм С. В. Тер-Аветисян¹⁴ і я в. о. заст. директора. Ось як зовсім перевернулись мої плани на весну і літо – в Азербайджан моя експедиція на цей рік не пройшла. Черезклязу в Комітеті Охорони Старожитностей Вірменії на Тер-Аветисяна експедиція в Лорі-Ташир призупинена і до цього часу ще не фіксовано термін від'їзду. Друкування V тому Від.¹⁵ з провини видавництва ... затримується і нагромаджується на кінець року. Тож у Тифлісі ще до набору не приступали. На весняних перевиборах ад'юнкт Меліксет-Беков¹⁶ вибув з числа штату Ки АН – відповідальне директорство з видавництва Ін-ту покладено на мене замість бібліотеки. <...> Я був би Вам вельми вдячним, якби разом з Ол. Ол.¹⁷ розділили працю повідомити мені про харківські справи – якщо від'їзд на Кавказ відкладається. Я роблю висновок про це з мовчання з Харкова <...> та чи надовго відкладається – це мені хотілось би знати в першу чергу, саме так. Я можу чекати на приїзд Ваш і Ол. Ол. і Т. Ол.¹⁸, вочевидь, на кінець липня – початок серпня. Я можу бути в роз'їздах. <...>. Чи не відомі в Харкові подробиці про самогубство Щербаківського? “Шалений Данило” залишився собі вірним і у зіткненні не пішов, як видно, на компроміси з собою. У нас в газетах прослизнуло повідомлення про те, що передбачено розслідування – якщо про це є відомості в газетах – підберіть для мене ці номери. Це занадто брудний і серйозний випадок у нашому союзному побуті» (4, арк. 3–3 зв.)

25.VII.1927 р.

«<...>. Отримав листа, від 19.VII. ц. р., від Олександра Олександровича, в якому він пише, що Ви збираєтесь поступати в Центр. Бібліотеку і тому, можливо, не зможете цього року поїхати на Кавказ. Такий поворот я досить не схвалюю. “...ми вже списалися з Марром і наш делегат повинен повернутися з Ленінграда на початку серпня. Про всю цю пакісну історію пише Ол. Олекс. – від неї Ви і дізнаєтесь про всі подробиці, повторювати які немає ніякого настрою. У зв'язку з усіма цими справами і «справочками» поточного моменту я прив'язаний до Тифліса і не буду ніяких певних планів – цього року після приїзду з Харкова я стільки прожектував, як буду їздити в екскурсії та експедиції, що все

¹¹ Мойсей Георгійович Джанашвілі (1856–1934) – грузинський історик, філолог, етнолог, публіцист, викладач Тифліського університету

¹² Сергій (Саргіс) Несторович Какабадзе (1886–1967) навчався на факультеті сходознавства Санкт-Петербурзького університету, закінчив його 1910 р. З 1919 р. – професор Тифліського державного університету. У 1921–1926 рр. – директор Державного історичного архіву Грузії. Основні напрями наукової діяльності – історія Грузії, історія грузинської літератури

¹³ Османська імперія

¹⁴ Смбаг Варданович Тер-Аветисян (1875–1943) – сходознавець, вірменознавець, філолог-джерелознавець, археолог, етнограф, головний зберігач археологічного відділу Кавказького музею в м. Тифлісі

¹⁵ Від. – Відомості

¹⁶ Левон Меліксетович Меліксет-Бек (1890–1963) народився в Тифлісі у вірменській сім'ї. У 1913 р. закінчив Одеський університет. З 1914 р. – член-кореспондент Одеського товариства історії й археології. 1915 р. повернувся в Тифліс. У 1915–1918 рр. – учений секретар колегії Тифліського вірменського національного товариства. З 1918 р. викладав у Тифліському університеті

¹⁷ Ол. Ол. – Олена Олександрівна Нікольська

¹⁸ Т. Ол. – Тетяна Олександрівна Івановська

це мені зовсім набридло, бо життя перекинуло все догори дригом.

Дуже радий був дізнатися, що до № 2 «Східного світу» Ви подали статтю – таким чином, за цей рік у Вас має з'явитися три друкованих праці. Продуктивність досить схвальна. Невже праці Ол. Ол. і Тет. Ол. не попадуть через запізнення? Буде дуже і дуже шкода» (4, арк. 4–4 зв.).

20.VI.1928 р.

«Водночас із цим, Ксеніє Якимівно, надсилаю і рекомендовану бандероль зі 180 екз. фотокопій додаткових табл. в «Мистецтвознавство». Екземпляр же з підписами для набору текстом надсилаю в цьому ж конверті. Будь ласка, для окремих відбитків нехай відкладуть фотокопії зі старої партії, як я Вас уже просив. У бандеролі ж надсилаю екземпляр короткого свого життєпису і список своїх друк. праць для «Справи» секції, але, я виявив, таких звершень не було. Підшійте. У бандеролі я надсилаю забутий Вами у мене відбиток праці Пилипенка¹⁹ зі зворушливим Вам підписом, а у конверті – листівку. До речі, у якому вигляді та стані справа про полишення Пилипенком ХІ Музею?²⁰ <...> Чи виконані кліше для Степанової? Як іде справа з друкуванням таблиць? Будь ласка, як будуть закінчені друкуванням V–IX аркуші, вишліть мені сюди кожного аркуша по 1 екз. Чекаю з нетерпінням на рукописи статей Вашої, Степанової (в доробці) і Лейтер (так само). Або Ви думаєте вже надіслати в гранках? Чи надіслала Вязьмітінова свою працю? Чи надрукована стаття Дубровського? Тоді вишліть мені окр. відбиток. Чи прийшли аспірантські стипендії? Чи отримали їх Вязьмітінова і Степанова? Чи пройшли наші кредити операційні по Харків. секціях? Взагалі – що нового і який хід справ? <...>» (4, арк. 5–6).

25.II.1928 р.

«<...>. А за цим, Ксеніє Якимівно, дозвольте звернутися до Вас із наступним проханням – перед моїм від'їздом Борис Кузьмич²¹ просив дати для журналу АХЧУ яку-небудь невелику працю або замітку. Тоді ж я обіцяв йому у формі листа з Тифліса написати про роботи художниці Толмачевської зі зняття копій з пам'яток грузинського монументального живопису, про що я робив доповідь у секції. При цьому пересилаю рукопис цієї замітки. Прошу Вас передати його Б. К. з тією умовою,

що після використання (перекладу або друкування) оригінал буде відіслано мені негайно – він мені потрібен» (4, арк. 7).

25.III.1928 р.

«Учора я отримав листа від Музею Слобідської України як представник секції. У частині же листа до мене Дашковська в офіційному розділі пише: «У тих же випадках, коли Ви не зможете бути, до-ручіть це кому-небудь з Вашої секції, кому зможете довірити». При цьому я пересилаю спеціальну бандероль Музею Слобідської України, а Вас прошу, якщо Ви знайдете це для себе не обтяжливим, замінити мене за весь час моєї відсутності в Харкові. Мені здається, що за своїми інтересами в галузі українського мистецтва Вам найбільш близька з членів нашої п/секції. Якщо це моє прохання Вами буде прийнято, то не відмовте передати в музей мою бандероль і повідомте їм Вашу адресу для повідомлень, які намічені 1 раз на місяць. Якщо ж чомусь це для Вас обтяжливо або неприйнятно з суб'єктивних причин, то прошу п/секцію вибрати зі свого середовища мені заступника в тому, що буде мене замінювати, скласти папір укр. мовою і написати його на одному з тих чистих аркушів з моїм підписом, що я залишив у Харкові перед від'їздом. Цей папір передати разом з моєю бандероллю. Як Вам подобаються креслення? Чекаю на відповідь. До побачення. Д. Гордєєв» (4, арк. 8).

21.IV.1928 р.

«<...>. При цьому пересилаю повістку Сковородинського музею, від 20.IV. ц. р., за № 742 з моїм надписом і прошу Вас замінити 5.V. ц. р. на засіданні виробничому наукової ради музею.

Про себе писати, власне, нема чого: хворів, а до цього був зайнятий поточними справами – гол. чин. по видавництві і писанням черговим. Ним і зараз потроху займаюсь. На Марра чекаємо до 7.IV. ц. р. Я сподіваюсь, багато чого з'ясується або принаймні визначиться твердіше. Тоді й напишу в Харків» (4, арк. 9).

10.V.1928 р.

«Дуже зрадів надісланим Вами повідомленням про відпуск кредитування на наш секційний збірник – це для секції великий плюс! Повідомте негайно, який намічається за харківськими цінами кошторис, а у зв'язку з цим і яке розверстування – на скільки сторінок та ілюстрацій я можу розраховувати. Без цього я не знаю, який матеріал я дам у збірник. Чи всі статті обов'язково будуть йти українською? Про отримання грошей на наш збірник повідомте і Зуммеру. Якщо вже намітився у Вас в губ. видавництві склад збірника – повідомте, мені це вкрай цікаво. Не здавайте, звичайно, губвидаву, а самі майте справу з типографією – це дещо клопітно, але зате вірніше в сенсі нагляду, який особливо важливий при таблицях. Як писав Ол. Олекс., думаю бути у Харкові в першій половині червня» (4, арк. 10).

¹⁹ Борис Кузьмич Пилипенко (1892–1937) – видатний український етнограф, художник, громадський діяч родом з Чернігівщини. У липні 1926 р. був обраний головою Харківської філії АХЧУ (Асоціація художників Червоної України). У червні 1927 р. залишив посаду директора Харківського історичного музею і подав заяву до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві. У 1937 р. репресований як «ворог народу»

²⁰ Мається на увазі Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, два відділи якого, окрім художнього, у лютому 1923 р. за наказом ВУЦВКА було переведено до Соціального музею ім. Артема, а вже у серпні повернуто

²¹ Мається на увазі Борис Кузьмич Пилипенко

9.XII.1928 р.

«Отримавши від Вас телеграму, я також телеграмою повідомляю, що зайнятий був і дійсно тільки сьогодні, користуючись неділею, мав можливість написати, закінчуючи коректуру статті Там. Олекс. – нарешті я її отримав додатково тільки 8.XII. Передусім повинен сказати, що гранки мені надіслані були частинами, за винятком однієї і то частково виправленої. Тому в багатьох місцях я не розумів, як сама авторка ставиться до набраного місця. У таких випадках я виправляв, як мені здавалось правильним, червоним олівцем і дуже хотів би, щоб авторка все уважно продивилася. Але я не знаю, чи виїхали Там. Ол. і Ол. Олекс. у відпустку в Ленінград, як почали? Без неї, якщо вона не відправила Вам виправленої коректури, друкувати так неможливо. Особлива плутанина з використанням означеною латиницею літерою D тварини, таку літеру повсюдно слід набрати російським Д. Далі необхідно простежити, щоб разом з курсивним набором слова “живопис” літери, що належать до нього, щоразу були тільки курсивними! Далі: геометричний мотив – наскільки я зрозумів і з зіставлення таблиць (і з одного місця в гранці S-й; позначено червоним № 3) потрібне не російське С, а всюди латинське S! Далі: примітки в тексті (тобто посилання автора!) завжди стоять перед розділовим знаком, якщо текст йде за ним, бо вона належить до фрази перед знаком, а не до тексту після нього – це необхідно чітко простежити, бо в коректурі плутанина і в тексті, і в позначенні нумерації <...>. Взагалі ми в Ки АН відсилаємо автору або чисту коректуру, але обов'язково з оригіналом, або ж вичитану і виправлену коректуру, щоб не було зайвих запитань. Я наперед просив би коректури, вже перевірені автором з їхніми виправленнями олівцем (простим, а не хімічним), щоб я зміг, де потрібно, навести виправлення чорнилом, а де не погоджуюсь, стерти і дати нове виправлення. <...>. Для операційного плану Наркомосу додаю при цьому відомості про мою роботу за останні 2 роки – як матеріал, котрий прошу ввести в загальний виклад за харківською темою Наркомосвіти. Стосовно Зуммера, гадаю, що план його слід подати в загальних виразах по лінії ісламського мистецтва, підкресливши, з одного боку, вивчення тюркських пам'яток на території нашого Союзу, а з іншого – обробку матеріалів закордонного відрядження в Туреччину. <...>.

Відомості про роботу проф. Д. П. Гордєєва
з 1.II по 1.X.1928 р.

Доповіді і повідомлення: А) в Харкові (в секції ВУНАК)²² – 1) До стилістичної характеристики Мартівльського розпису; 2) Замітки про Мгвїмевський розпис; 3) Про Мгвїмевські різьблені двері; 4) Про

роботи Херсонеської археологічної конференції; 5) Про стінописи великого Ахталського храму; 6) Про виставку копій древніх грузинських фресок Н. І. Толмачевської і про пам'ятки грузинського середньовічного монументального живопису, представлені на виставці візирями.

Б) у Ки АН²³: 1) Мгвїмевські різьблені двері; 2) Ще про Самтавісі; 3) Про базиліку на височині поблизу с. Земо-Ангала; 4) Про роботи в Цітелкалан; 5) Повідомлення про роботи Лорі-Таширської експедиції 1927 р.; 6) Стара дзвіниця тифліського Сіонського собору; 7) Мцхетський т. зв. Палац католикосів; 8) До дослідження одного зі складнів, що знаходився раніше в Цікарській базиліці; 9) Tabula circa verticem на ктиторському портреті Ошкського храму; 10) До питання про періодизацію і групування пам'яток середньовічного грузинського живопису; 11) До аналізу схеми розпису малих грузинських базилік типу Оцінда; 12) Повідомлення про поїздку в Чернігів, Остер і Київ; 13) Повідомлення про поїздку в Карачай і Абхазію; 14) Повідомлення про поїздку в Гелуті; 15) Повідомлення про поїздку в півн. райони Вірменії.

Сюди не включені різні дрібні інформації і повідомлення.

Відрядження і поїздки: А) З Харкова: мав 6 відряджень на Кавказ для роботи над першоджерелами (в порядку контактних праць з Ки АН); поїздка в Чернігів, Остер і Київ.

Б) На Кавказі (відряджений Ки АН по лінії контактних робіт з Ки АН); 3 поїздки в Баку; низка поїздок в район Мцхета; поїздка в Цітелкалан; керував і особисто брав участь у Лорі-Таширській експедиції Ки АН 1927 р.; відряджений був як делегат від Ки АН на Херсонеську археологічну конференцію; в Ахталу; в райони Гори (Ниноцминде, Кацарети, Мухраванське печерне монастирище, Уджарина); в Карачай і Абхазію; керував і особисто брав участь в експедиції Ки АН 1928 р. в півн. райони Вірменії.

Науково-літературні твори: надрукував – а) рец. на роботу В. М. Зуммера “Художні пам'ятки Азербайджана” (в “Бюлетені ВУНАС” № 2–3, стор. 65–66; передрукована в № 4 “Східного світу”, стор. 231–232. 3). Резюме доповіді “Мозаїки Грузії” (“Східний світ”, № 1, стор. 213–214); 3) “Мгвїмевські різьблені двері” (“Вісник” (грузин. мовою. – Л. С., т. III, стор. 195–238 + табл. IX–XI і 3 рис. в тексті); 4) До стилістичної характеристики Мартівльського розпису (“Наукові Записки Науково-Дослідної Катедри Історії Української Культури” № 6, стор. 357–364); 5) Матеріали до художнього літопису міста Харкова (“Записки Історично-Філологічного Відділу УАН” кн. XIII–XIV, стор. 386–398 з 2 рис. в тексті); 6) Резюме доповідей, оголошених у Ки АН з 1.X.1926 по 1.X.1927 р. (“Бюлет. Ки АН” № 1–3, стор. 1–2); 7) Вступні замітки для альбому креслень М. Г. Калашнікова “Централь-

²² ВУНАК – Всеукраїнський науковий археологічний комітет (1922–1932). До сфери його завдань входили археологічна та архітектурна діяльність, музейні видання та оцінка й збереження історичних цінностей

²³ Мається на увазі Українська Академія Наук у Києві (1924–1933)

но-купольні культові будівлі в Цроні й Атені»²⁴ [вид. Ки АН, без підпису]; 8) Попередні повідомлення про найдавніші частини Светі-Цховелі (назва видання грузин. мовою. – Л. С., т. 1, стор. 108–109) <...>» (4, арк. 11–16).

11.XII.1928 р.

«На доповнення до надісланого листа повідомляю, що мною вже замовлена марка Лансере для секції. Вишліть мені вже набраний коректурний відбиток обкладинки “Мистецтвознавство” – я його покажу Євгену Євгеновичу, і, якщо він схвалить шрифт, виберемо розмір для кліше, щоб його розмір пов'язати зі шрифтом. Поки ним будуть робитись ескізи, які я продавлюсь, і тоді ж буде зроблено кінцевий малюнок. Кліше штрихове, я гадаю, краще замовити в цинкографії тут же, бо на пошті малюнок може бути пом'ятий, а то і взагалі, в лиху годину пропаде. Розрахунок по всій цій справі можна буде провести після мого приїзду в Харків. Укло-ни. Д. Г.» (4, арк. 17).

7.I.1929 р.

«<...>. Одну за другою отримав дві листівки від Вс. Мих. з Туреччини і пишу йому через Вас – передайте лист, що надсилається. Там я пишу про його статтю “Turgisica”. Про інші харківські справи – коротко підсумовую: 1) раз сходознавчий з'їзд переноситься, як писав Вс. Мих., на квітень, термін мого найближчого приїзду точно не фіксується. Проте – чи потрібен я безперечно в найближчий час, чи ж мій приїзд можна відкласти – да розсудить Синедрион. Вс. Мих. пише, що якась затримка з грошима зарплати, переведеної мною на його ім'я. У зв'язку з цим, звичайно, стоїть питання і присилки грошей на проїзд. 2) Якщо мій приїзд тепер же, а не до кінця квітня необхідний і гроші будуть, то повідомте – гадаю, що в кінці січня – на початку лютого я зміг би виїхати. Але приїхати мені є сенс, якщо будуть готові всі матеріали щодо “Ars Caucasica”, щоби поєднати харківські й київські справи. Дуже, гадаю, вигадав би робочий час, якби приїхав у березні – квітні <...>» (4, арк. 18).

10.I.1929 р.

«<...> звертаюсь до Вас у наст. справі і як секретаря секції – тільки-но мною отримано відношення ВУАК'у від 6.1. ц. р. за №5 із супроводом випуски з прот. збор. Пленуму ВУАК'у від 12.VII.1928, §2:

Слухали: Питання про філію ВУАК'у в Харкові, яка матиме своїм завданням досліджувати Кавказ (журнал зборів Президії ВУАК'у 31.X.1928 р.).

Ухвалили: Затвердити у формі Кавказької Комісії ВУАК'у. Доручити д. чл. ВУАК'у Гордєєву Д. П. зорганізувати Кавказьку Комісію і подати список членів та плани діяльності на поточний рік та 5 років наступних. У відповідності з чим в ук. 5 мене просять відправити у ВУАК список і плани.

Тому, відповідно до припущень, намічених минулої осені, прошу скликати організаційні збори для затвердження списку членів і кандидатів, що нижче наводиться (і, якщо потрібно, зміни його або уточнення), для обрання голови, його заступника і секретаря, а також для вироблення планів, для яких свої міркування пересилаю. У подальшому прошу негайно секретаря Кавказької Комісії ВУАК'у поставити мене і ВУАК до відома.

Проф. Д. Гордєєв

Проект статей членів Кавказької комісії в Харкові, філія ВУАК'у

Проф. Д. П. Гордєєв, д. чл. ВУАК'у – східнохристиянський взаємовплив мистецтва.

Проф. Вс. М. Зуммер, д. чл. ВУАК'у, ісламське мистецтво.

Проф. О. С. Федоровський, д. чл. ВУАК'у, археологія.

Проф. С. А. Таранушенко, д. чл. ВУАК'у, архітектура.

Наук. співроб. О. О. Нікольська, середньовічне грузинське і вірменське мистецтво, переважно живопис.

Наук. співроб. Т. О. Івановська, мистецтво доісторичного Кавказу.

Наук. співроб. К. Я. Берладіна, середньовічне грузинське і вірменське мистецтво, переважно шиття і текстиль.

О. О. Потапов²⁵, археологія.

Кандидати – якщо вони бажатимуть і візьмуться до відповідних матеріалів:

1) О. Ф. Степанова, 2) М. І. Вязьмітінова і 3) М. Ю. Лейтер.

Пропоную просити акад. М. Я. Марра прийняти почесне членство і почесне головування комісії, через ВУАК.

Почесними членами пропоную: 1) акад. ВУАН Ф. І. Шміта, 2) акад. АН СРСР проф. В. В. Бартольда²⁶ і 3) члена-кореспондента АН СРСР, проф. Тифліського Університету Г. Ф. Церетелі²⁷. У разі ж обрання – просити прийняти почесних членів через ВУАК.

Пропоную також обговорити питання – чи бажано заснувати інститут членів-співробітників комісії з інших місць, за позитивного рішення довести до відома ВУАК.

Проект плану діяльності Кавказької комісії в Харківській філії ВУАК'у на 1929 рік

1) Складання й видання в серіях ВУАК'у першого збірника “Ars Caucasica”, присвяченого 40-річчю наукової діяльності акад. АН СРСР М. Я. Марра.

2) Робота з підготовки до другого збірника, що має вийти 1930 року.

²⁵ О. О. Потапов – наближений до групи Д. П. Гордєєва археолог, який ще в 1920-ті рр. виїхав в Узбекистан

²⁶ Василь Володимирович Бартольд (1854–1930) – сходознавець, тюрколог, арабіст, ісламознавець, історик, археолог, філолог, академік Санкт-Петербурзької академії наук і АН СРСР

²⁷ Григорій Филимонович Церетелі (1870–1938) – видатний папіролог, засновник класики філології в Грузії, проф. Юрїївського (Тартуського), Санкт-Петербурзького і Тифліського університетів, репресований 1938 р.

3) Провести засідання з оголошенням наукових доповідей і повідомлень як самостійно, так і в порядку контактних робіт з харківськими секціями київської катедри мистецтвознавства ВУНАС²⁸.

4) Здійснення членами КК поїздок на Кавказ для обстеження, вивчення і фіксації пам'яток місцевої матеріальної культури, в широкому розумінні цього терміна. Передбачається низка поїздок, які могли би бути проведені саме як контактні з КК. Якщо би КК знайшла можливість організувати особливу експедицію і ВУАК відпустив би на це кредити, то план такої експедиції, залежно від можливих відпущених коштів від ВУАК'у, буде додатково детально розроблено і представлено додатково у ВУАК.

5) Д. чл. Д. П. Гордеев припускає, відповідно до плану ВУАК'у, друкувати в його виданнях особливою книгою свою працю – «Матеріали з історії грузинського середньовічного живопису».

П'ятирічка на 1929–1933 рр.

1) Основним завданням КК ВУАК'у є обстеження, вивчення і фіксація пам'яток мистецтва і матеріальної культури Кавказу з публікацією, зрозуміло, у видавництвах ВУАК'у.

2) Другим завданням першого порядку є, за можливості, послідовне оновлення древніх зв'язків з прилягаючими окремими землями, що входять до УСРС чи межують з Україною, і впливу матеріальної культури й мистецтва Кавказу.

3) Для інших цілей КК провести комісійну роботу як стаціонарного характеру з улаштуванням засідань з оголошенням наукових доповідей і повідомлень (окремо або разом з харківськими секціями Київської катедри мистецтвознавства або з ВУАК'ом чи з ВУНАВ'ом та ін.), так і експедиційні. КК висуває побажання улаштування особливих експедицій – якщо на це ВУАК зможе видати кредити.

4) КК намічає підготувати до друку і видати у видавництвах ВУАК'у збірник «Ars Caucasica». Крім того, якщо будуть у наявності рукописи або альбоми ілюстративного матеріалу, представити такі на розгляд ВУАК'у для їхнього оприлюднення. З числа останніх на 1929 р. йде робота Д. П. Гордеева «Матеріали з історії грузинського середньовічного живопису».

5) КК в кінці кожного року або на самому початку наступного представляє у ВУАК інформаційний звіт про свою роботу в цілому або у введенні індивідуальних звітів, а також план роботи на наступний рік.

6) до загальної п'ятирічки додаються індивідуальні плани роботи окремих членів КК. Д. Г.» (4, арк. 22–25 зв.).

11.I.1929 р.

«<...>. Повністю покладаюся на премудрий рукописний синкліт, а також на звіт Вс. Мих., який повернувся. Прошу за можливості негайно скласти щорічні індивідуальні й п'ятирічні плани і все гуртом вишліть якнайскоріше, переклавши українською мовою. Від себе пишу Новицькому²⁹ і, до речі, знову по видавництву – тепер ми маємо право включати до них і публікації наших поважних праць. Таким чином, як бачимо, планиди схильні до нас. <...>» (4, арк. 26).

16.I.1929 р.

«Отримано на Ваше ім'я лист Вс. Мих., бо не знаю, чи відіслав він у Х-ів, що і як. Восени мій лист зі статтею для «Сх. Св» у музеї завалювався і запізнився для № 3–4. Тому дозвольте потурбувати – будьте цього разу поштовою перевалочною станцією. Сів йому писати ще 13-го, користуючись деякою свободою в неділю, і тоді ж хотів писати і Вам, але не встиг закінчити (через мою обізнаність і балакучість), і я не закінчив його в той день, а потім йшла підготовча робота, засідання і наради до від'їзду в Ленінград викликаного Марром нашого співробітника Абалева, який виїхав туди лише сьогодні. Лист від 10.I. <...> я же телеграфував, що приїду 6 березня. Вс. Мих. і Ст. Андр.³⁰ прошу разом з Вами замітки надрукувати в «Мистецтвознавство І». Щоб не затримувати, я перенесу свою статтю в підшивку статей «до другого виходу»³¹ – про неузгодженість порядку таблиць і текстів обговоримо в передмові. Статтю Вязьмітінової надсилаю Вс. Мих. через Вас. Статтю Лейтер мені потрібно ще раз продивитись, не механічно зчитуючи і не уривками, щоб охопити всю її в цілому, на що потрібен один ранок або ніч цілком. Але я не мав досі – сподіваюсь зробити завтра або післязавтра, вишлю терміново бандеролью. Раз уже ... прискорюється зі статтями Берченко й Нікольської і навіть додруковується Івановської, то мене рішуче бентежить, що я не маю ніяких відомостей, ні самих рукописів статей Вашої і Степанової. Це вже зовсім гальмує справу. Пришліть же їх у «Turcica» Зуммера, як телеграфував і писав. <...>» (4, арк. 28–29).

21.I.1929 р.

«Отримав Ваш лист, від 15.I ц. р., і, будь ласка, робіть так, як пишете, – частину цього друкуйте до кінця на старому, хоча б екземплярів 300, навіть 200, а інші на новому. Хоча різниця і незначна, все ж бажано мати фонд екземплярів на однаковому папері однієї книги знову, із сучасною паперовою кризою все частіше і частіше зустрічається останнім часом, але вкрай бажано цього запобігати для

²⁸ ВУНАС – Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, створена 10 січня 1926 р. шляхом об'єднання Київського і Харківського товариств сходознавства. Відповідно до Статуту завдання організації полягало у вивченні країн і народів Сходу. У 1926–1927 рр. видавався «Бюлетень Всеукраїнської асоціації сходознавства», а в 1926–1931 рр. – «Східний світ»

²⁹ Олексій Петрович Новицький (1862–1934) – академік ВУАН з 1922 р., доклав зусиль до збереження і розвитку харківської мистецтвознавчої школи

³⁰ Мається на увазі Стефан Андрійович Таранушенко

³¹ Мається на увазі «Мистецтвознавство II»

хоча би частини основного обмінного фонду. Тож постарайтеся доглянути, наскільки можливо. Слід і під час пуску на машину кожного аркуша перевірити [на досвіді виробити – майте аркуш паперу, на якому зазначайте, коли цей аркуш віддруковано, в якій кількості екз., на якому папері, щоб завжди мати довідку на руках для наступного], а також нагадати і перевірити перед брошуруванням, щоб саме забрані були в кращий фонд екземпляри тексту на одному папері, таблиці цинкографічні на кращому [як Ви писали – трапляються 2 сорти] папері й моя фототипія основного друку Голіке³², а не з досилки роботи Записа. Оскільки у нас рисунки в тексті будуть і в російських і в українських статтях, то чи не вважаєте Ви, що було б краще мати деякі позначення схожими словами – рис. = мал., а фиг. = фиг. [якщо мені не зраджує пам'ять, то я саме таке позначення бачив у нових наших якихось українських виданнях], але це, звичайно, дрібниця, – вирішуйте із Зуммером і Таранушенком <...>. Я би рішуче заперечував проти позначення рис. або фиг. латинськими цифрами, бо такими вже пронумеровані табл., а дати їх арабською нумерацією для кожної статті окремо. Усередині кожного набірною рисунка, що має декілька зображень, розмістити такі літерами алфавіту, красивіше, мабуть, буде зробити це великими літерами, а не малими; якщо вирішите великими – візьміть простий петит [шрифт наших приміток] або навіть нонпарель – щоб літери не були дуже громіздкими. Про зуммерівську статтю та ілюстрації до неї писав йому – повністю покладаюся на його розгляд. Ваші рисунки зі знімками вишлю днями. <...>» (4, арк. 32–33).

25.I.1929 р.

«Я дописав до листа від 13.I–16.I ц. р. стосовно статті Вязьмітиної – при моїх досить поверхових відомостях з історії перської літератури я з методологічного боку запідозрив міркування про Лейлу і Меджнуна і запросив Юрія Марра³³, якому надіслав роздруковки з табл. LXX і LXXI з. “Мистецтвознавство I”. Тепер, отримавши від нього листа у відповідь, бачу, наскільки був правий. Надпис на кахлі т. LXXI, виконаний досить своєрідним почерком, що дозволяє те місце, яке Лозієв³⁴ прочитав як Лейла, читати як “tali, mäli, meli, bali, bäli, beli” <...> – таким чином, питання про наявність саме Лейли на цьому зображенні залишається поки відкритим, поки Юрію вдалося прочитати ліву половину надпису, бо права вийшла на знімку не досить чітко і він

поки що “припускає, допускає, додає” всілякі комбінації <...> дівчина-кочівниця збиває масло. <...>. Виходячи з викладеного, я роблю наст. висновок – статтю слід взяти під питання. Якщо на момент друкування я отримаю необхідні дані від Юрія – негайно надішлю, і тоді переробить це місце в статті. Якщо справа буде затримуватись – думаю вказати, що сюжетом слугує сцена з кочівного життя – збиття масла в бурдюку³⁵, а в примітці вказати на незакінчений розбір надпису й оговорити, що подібний мотив зустрічається в деяких перських версіях Л – М» (4, арк. 34).

14.II.1929 р.

«<...>. Сьогодні отримав лист Ваш, від 4.II ц. р., з карточками – все візьму до уваги. Стосовно статті Лейтер отримав листівку Зуммера – у Вашому листі повідомляється про мову, якою друкуватиметься, – Вам на місці видніше, хто вирішуватиме. Маю лист від Ол. Ол. з Пітера з проєктами всілякого використання патрона³⁶ по кавказькій комісії, якою він надихається. <...> Прошу мені всі відомості щодо ВУАК'івських справ повідомляти – якщо будете друкувати протоколи і плани тощо, то екземпляри надсилайте негайно мені, щоб бути в курсі справ <...>. Я би думав по лінії ісламської секції замовити роздруковки по Азербайджану й Вірменії (напр. Сардарський ереванський палац³⁷) за вказівкою Вс. Мих. Окрім того, добре тепер же взятись до поповнення по начинню сванських храмів (ця колекція у нас же була непогана) або ж по Карачаю, Абхазії і Мегрелії – як матеріал і по секції і по кавк. комісії. Однак актуальніше було би тепер замість Сванських, Абхазьких і Мегрельських пам'яток зайнятися знімками лицевих рукописів і підібрати кольорові копії. Останнє особливо сприятливе, поки тут Толмачевська “не обтяжена” замовленнями після закриття тов.³⁸ аматорів груз. культури. Ми би могли отримати низку копій найдавніших ечмідзінських³⁹ мініатюр без відрядження – це по лінії робіт Ол. Олекс. і для мене було би корисним, та і для всіх непогано. З грузинських мініатюр також можна було б набрати низку найдавніших. А це могло би піти і для видань – у Києві ж усе є в кульженківських⁴⁰ майстернях для кольорових таблиць. Я намітив для “Ars Caucasica” публікацію мініатюр т. зв. Феодорівського Єв. (Ц. М. № 98)

³⁵ Бурдюк – шкіряний мішок

³⁶ Патроном між собою називали Ф. І. Шміта його учні

³⁷ Сардарський ереванський палац – пам'ятка вірменського мистецтва XVI–XVII ст.

³⁸ Тов. – товариство

³⁹ Нор Ечмідзін – церква, також відома як Ечмідзінська церква Сурб. Геворг, тобто церква Св. Георгія Ечмідзінців. Це вірменська апостольська церква в Тбілісі, пам'ятка архітектури XVIII ст.

⁴⁰ Стефан Васильович Кульженко (1837–1906) у 1897 р. створив у Києві потужний поліграфічний комплекс, що включав друкарню, літографію, стереографію, фототипію, гальванопластикову майстерню

³² Мається на увазі видавництво Р. Р. Голіке й А. І. Вільбурга, що славилось високою якістю поліграфії

³³ Юрій (Георгій) Миколайович Марр (1893–1935) – син акад. Миколи Марра, закінчив арабо-персько-турсько-татарське відділення Петроградського університету, видатний сходознавець

³⁴ Павло Никифорович Лозієв (1894–1987) – арабіст, тюрколог. Від 1926 р. – член правління київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства

і деяких порівняльних таблиць. Ви пам'ятаєте чи ні, але я називав раніше Джручське Єв.⁴¹ <...>.

Обкладинку для “Мистецтвознавство І” і марку для секційних видань я саме отримав від Лансере – пересилаю при цьому. Обидва ці оригінали збережіть – і обкладинку після коректури вимагайте обов'язково. Для виготовлення кліше під двома верхніми рядками дати орнаментовану смужку якраз такої ширини, якою буде сама марка (на ескізі обкладинки це ледь помічено штрихами олівця) і обидва ці кліше повинні стояти точно на одній середній вертикальній осі обкладинки. Марка дає М[мистецтвознавство], об'єкти його ведення і знаряддя нашого виробництва – лупу і перо. Марка вийшла красивою, а при зменшенні стане ще витонченішою і “лівою” для Євг. Євг-ча. Зменшити слід буде марку за вк. відміткою по висоті, а потім уже як вийде ширина, так і виготовити декоративну смужку зверху <...>” (4, арк. 36–39).

15.II.1929 р.

«Мав випадок говорити з Толмачевською і з'ясувати можливість знімок мініатюр по низці зображень. Я би вважав бажаним у ці найближчі місяці провести частину замовлень, які були би схвалені по лінії побажань в Тифлісі. <...>. Отже, відпишіть по цих справах терміново. Д. Г.» (4, арк. 41 зв.)

1.III.1929 р.

«Учора дав Вам обумовлену телеграму, а сьогодні, у випадку неділі, я невідкладно повідомляю свої зауваження: 1) зовсім неможливо включити в дієсну групу фелонь 1625 р. Муз. ім. Шевченка, бо там, судячи з Вашого описання, зовсім відсутні елементи “моління – предстояння” – основного ідейного мотиву Деїсуса (...)⁴²; я вже не кажу про традиційне розуміння Деїсуса в сенсі “богородично-предтеченському”, хоча би і в розширеному складі, але і по запропонованому мною широкому тлумаченню цього сюжету (див. відгук Ф. І. Шміта про твір на тему “Деїсус у візант. і рос. мистецтві” в Зап. Харк. Ун-ту за 1914 р.) – Деїсус без якихось предстоячих неможливий; <...>. Мене дуже бентежить Ваша побудова в І частині “апостольського Деїсуса” (З стор. друкована) – виявляється, що Мх і Гвр (Михайл і Гавриїл. – Л. С.) спочатку входять до почту біля трону Христа, а потім з'являються знову в серії предстоячих – чи не простіше було би уявити собі серію предстоячих непорушною, а вироблення типу Христа “з почтом анг. (ангелів. – Л. С.)” зрахувати особливим процесом, і тоді ця вже готова група замінює самотню фігуру Хр. в чині? Ви це питання перегляньте. Інше принципових заперечень не викликає. <...>. 3) в наст. абзаці (“Хронолог. відомості... etc.”) – якщо риза датована 1726 р., то це не кінець І-ої (!), а саме початок II-ої чверті XVIII ст.?!?; і в кінці цього ж аб-

зацу – чи не краще було би вставити “з відомих мені Вдатованих⁴³ пам'яток” слово “датованих”? 4) На початку абзацу – “як пов'язати хронолог. усі перераховані варіанти – я встановити не берусь”. Це взагалі і принципово чи в даний час? Чи не краще було б останні три слова “в даний час” вставити перед “встановити не берусь”. Звичайно – це дрібниці, але з хронологічними судженнями Ви все ж таки будьте обережнішою; я позначив те, що явно кидається в очі при першому прочитанні, але якщо у Вас два аналогічних ляпсуси, то Ви, будь ласка, самі ще раз продивіться всі місця з датами і датуваннями – про всяк випадок. Потім – у розділі “Сюжети та їхні форми” в пункті 4-му “композиції, богородичного значення” якось звучить не гладко; мені більше подобається початкове (закреслене Вами) “комп. (композиції. – Л. С.), пов'язані з богородичним культом”. Ось усе, що намітилось при прочитанні надісланого. <...>. 5) із зацікавленістю чекав на чергові аркуші “Мистецтвознавства” і закінчення Вашої роботи і статті Степанової; з отриманням Вашого р-су (рукопису. – Л. С.) я натиснув на прориси для Вас зі знімками і надішлю, сподіваюсь, з наст. листом; 6) про мій приїзд я писав Вс. Мих. – про умови, які склалися з перенесенням з'їзду на 28.I, і раціональність мого приїзду у квітні; поговоріть з ним; 7) раз справа з “Ars Caucasica” і “Мистецтвознавство II” в непорушному або майже непорушному стані з підготовкою матеріалів і подачею до друку – мені приїжджати раніше немає ніякого сенсу; якщо статті не будуть готові до обох збірників до часу мого приїзду – це буде геть погано. <...>” (4, арк. 42–45 зв.)

5.IV.1929 р.

«<...>. Я отримав вирізку від Потапова (подякуйте йому від мене) з “Комсомольця України” (від 26 березня 1929 р.) з досить капосною заміткою щодо музеїв. З усього бачу, що атмосфера знову згущується, – важливо, щоб не заварилася каша. <...>. Але що трапилось – того не повернути. А тому прошу до мого приїзду наскільки можливо просунути підготовку матеріалів по “Мистецтвознавство II” і “Ars Caucasica” – щоби я ще в Х. зміг би продивитись рукописи. <...>” (4, арк. 46–49).

10.IV.1929 р.

«<...>. Потрібно буде перед подачею в набір усе тут переписати заново за вказаною формою. Найближчим часом сподіваюся засісти за свою статтю, щоб звести всі розпочаті переробки. Я припускаю бути в Х. на початку травня і пробути цей весь місяць там до з'їзду. Тому прошу підготувати матеріали для ч. II “Мистецтвознавство” і “Ars Caucasica” особисто Вас і співтоваришів, щоб моє перебування в Х. не було малопродуктивним. Із Вс. Мих. я списався – ми з'їдемося у Х. приблизно в один час або в найближчий. <...>» (4, арк. 50–51).

⁴¹ Назва походить від назви монастиря Джручі Х ст., де знаходиться ця пам'ятка

⁴² Слово «Деїсус» подано в давньогрецькому написанні

⁴³ Так позначено відсутність слова «датованих»

17.IV.1929 р.

«<...>. Уже зараз намітилось і декілька окремих сумнівних місць – напр., стор. 34 (в кінці розділу сх. I “Тайної вечери” – “Роль «вертикалів»... композиції”) – мені видається досить сумнівним твердження, що в даному випадку заміна апп. прк-ми (апосто-лів пророками. – Л. С.) була викликана “просто не-бажанням” тавтології; вже саме припущення про таку свободу заміни в літургійному вбранні без яко-гось значення уявляється малоімовірною для того часу; окрім того, ця вишивка унікальна – отже, або виконана на особливе замовлення, або скопійована з такого оригіналу; навряд чи випадково вкомпо-нований у хрест композиції сюжет, який євхарис-тично пророкує розп’яття <...> – сюжети, що чер-гуються, або співіснують у вітварних стінописах, особливо у більш-менш пізній час – так, напр., в Убі⁴⁴ (Шар. повіт) т. вечеря розділяє обидві долі прич. апп. під 2 видами в архангельській церкві в Гремі (Кахеті)⁴⁵ у вітварі дано і о Мех., і прич. апп., і т. вечерю вод-ночас; в Хонській базиліці⁴⁶ між деїсусом і апп. роз-міщено пророчий ряд, а в Хіландарському⁴⁷ розписі (Millet, Mon. de l’Athos, I, pl. 68,1) над т. в. розміще-но 2 фігури зі свитками розвинутими і текстами (на жаль, настільки зрізані голови і тому не можу стверджувати, що тут саме пророки); чудово, що саме тут є і стіл на центральній фігурній ніж-ці; аналогічний стіл є і на фресці Ватопеда⁴⁸ (там само, pl. 90,1). Пророки дуже часто поєднуються з великим виходом у куполах Атона. Усі наведені факти примушують обережніше, ніж у Вас, тор-катися цього питання. До речі – на тій самій стор., 5 рядок зверху – чому у Юди гаманець із золотом (?), а не сріблом, наприклад? На підставі чого це абсо-лютно зайве уточнення? Докладу всіх старань не затримувати з кінцевою відповіддю, але поки не прочитаю все “трудовище” уважно – не набирайт-те. <...> У травні докладу всіх зусиль, щоб наскільки можливо просунути харківські справи, як можливо – “Мистецтвознавство” в першу чергу. Я би дуже хотів саме в травні закінчити, хоча би в чернетці, компо-нування “Мистецтвознавство II” і “Ars Caucasica”. Особисто я для них тут підбираю собі матеріали і частково їх обробляю попутно з іншими робота-ми.<...>» (4, арк. 52–53 зв.)

29.IV.1929 р.

«На доповнення до мого листа, від 17.IV ц. р., маю додати стосовно Вашої статті – вибачте за дея-ку безсистемність, але буду йти частково за по-рядком викладу, а частково зроблю деякі загаль-ні зауваження: 1) гранка 1-ша в підзаголовку “До”

і “ст.” набрати тим самим, а не дрібним шрифтом. 2) так само – Ви перераховуєте музеї тут, а ниж-че на них посилаєтесь досить багаторазово; я вва-жаю, що доцільно й економно для набору дати після кожної назви в дужках скорочення, як то я показав у статті Степанової, і в подальшому, як і у неї же, давати тільки скорочення. До речі, яка офіційна наз-ва Кам.-Подільськ. музею? Це слід обов’язково вста-вити. 3) див. № на полі 1–2 гранки червоним олівцем – тут неузгодженість? Мені здається, повинно бути од. число – відноситься до “сценка”? 4) в 1-му абзаці сх. I сине № – що за XV (etc!) табл.? 5) в наступ. абзаці, на мою думку, краще внести наст. зміну – “на троні (Христос чи богородиця – із деїсусних рядів; табл.... etc.), або ложі”... 6) чому в схемі I Ви “передню части-ну” опліч ніяк не виділили, а в сх. II (гранка 5) “пере-док” набрано курсивом? Узгодьте – як хочете – або всюди курсив, або всюди простий шрифт. 7) абсо-лютно потворно вийшло скорочення “Вар.”, та ще й курсивом? Обов’язково дайте всюди повне слово “Варіант”. 8) в останньому абзаці – неможливо, щоб фігури відстояли одна від одної на 1,51 см! Півтора метри! (звичайно, тут графічне непорозуміння і з ру-кописом неузгодженість). 9) гранка 4-та – проди-віться позначений у другому абзаці пропуск, що не узгоджується з Вашим р-сом. 10) у гранці 5-й у ру-бриці “Передок” різниця з р-сом позначена у мене № – перевірте. 11) продивіться в гранці 5-й, чи правильно я вставив розділ А); він у Вас був пропущений, а Б) бу-ла. 12) в гр. 6-й у першому абзаці виправлено 1828, а нижче говориться 1818 р. – це різні пам’ятки?

Переходжу до р-су, починаючи зі стор. 32, пере-пис. на машинці: 1) внизу стор. 32 – Ви говорите про “цикл” сюжетів “літургійного змісту”, а потім про “низку” страсних сюжетів – це розділення у такій формі досить відносно. По-перше – названі “літург.” сюжети зовсім не складають “цикли”, а омовіння ніг – сюжет не літургійний. Окрім того, розп’яття в тій редакції, яку Ви описуєте на стор. 35, має, за Вашою ж термінологією, “євхаристичне” значення, отже, це не “страсний” сюжет? Взагалі – і це стосу-ється до цілої низки місць – яку принципову різницю Ви робите між термінами “літургійний” і “євхарис-тичний”? Для мене, у всякому випадку, це залиши-лось неясним. Дійсно – чому в даному випадку, напр., омовіння ніг входить до “циклу” (etc!) літургійного, а процвітле гронами розп’яття, яке, будучи євха-ристичним, віднесено до “страсного ряду”, який, до речі сказати, складається ще лише зі сцени опла-кування у східн. і західн. редакціях! Далі – “покла-дання до гробу” – це несіння сповитого тіла Христа в печеру, а наявний у Вас сюжет – оплакування! Тут у Вас явне непорозуміння чи нова номенклатура? Між тим оплакування – сцена антимінсів, сюжет воздхув – значно більше омовіння ніг мало би при-водів бути віднесеним до Вашого “циклу” “літург.” або “євхарист.”, “значення” або “змісту”! Pieta же – заміна східн. (част. “візант.”) іконографії аналогіч-ним і паралельним сюжетом західним! Вищевикла-дене змушує мене у край скептично поставитись до

⁴⁴ Убе – грузин. мовою «бухта»

⁴⁵ Храм у Гремі XVI ст., або фортеця Гремі в Кахетії (історич-ний регіон Грузії)

⁴⁶ Хонська церква XI ст. в м. Хоні (Хонський муніципалітет у Грузії)

⁴⁷ Монастир Хіландар у Греції

⁴⁸ Монастир Ватопед на Св. Горі в Афоні

висунутого, на стор. 32 нижн. абзац, суперечливого “числа” “літург.” – “ряду” “страстн.”, особливо беручи до уваги крайню нерівномірність у розподіленні сюжетів за числом наявних пам’яток. Уже якщо бути послідовним, то до кола “літург.” або “євхаристич.” сюжетів слід віднести преображення (прообраз перетворення хліба і вина у плоть і кров Христову – пор. такі мозаїки в Аполлінарії Новому в Равенні і м-рі св. Катерини на Синаї) і зіш. св. духа (паралелізм до проскомідії⁴⁹ – пор. з купольною мозаїкою вілли в м-рі св. Луки Фокідського або Елладського) тощо. Висновок – я би вважав усі Ваші мудрування з розбиттям сюжетів на окремі групи по досить туманно і нечітко намічених у Вас “циклах” і “рядах” скасувати з основного опису тексту; все, що з кондачка і не обґрунтовано і при серйозній критиці може бути конфуз. Я пропоную – воля Ваша прийняти чи не прийняти або ж прийняти зі змінами наст. порядок розміщення сюжетів: 1) богородичний ряд (стор. 49) помістити після деїсуса; 2) старозавітна трійця; 3) різдв. б-ці; 4) введ. до храму; 5) благовіст. б-ці; 6) різдв. Х-ве; 7) преобр.; 8) омовіння ніг; 9) тайна веч.; 10) розп’яття; 11) оплакування: а) “візант.” типу плащаниця і б) Pieta; 12) воскресіння: а) “візант.” – мироносиці біля гробу і б) зах. – вилітає Х-с із гробу; 13) увірування Фоми; 14) воскресіння; 15) зіш. св. духа; 16) успіння б-ці; 17) коронування б-ці; 18) покров і 19) “особливий” або “окремий” сюжет – собор арх. Михаїла. А вже потім, подавши такий послідовний порядок у віднесенні по переліку, – дозвольте собі задоволення в окремому абзаці в кінці пуститись у розкваліфікування по “циклах” і “рядах” – якщо вважатимете це за нагально не-обхідне. Однак – дозвольте бути відвертим у цьому приватному листі (це не друкована критика, і тому не може бути соромно) – навряд чи варто пускатись у ці галузі, як видно, поки що для Вас не особливо відомі; звичайно – навряд чи хто тепер візьметься для друку писати на цю сторону критики і Ви, на 99 %, напевно, залишитеся у блаженній некарності, але якби дійсно знаючий літургіст та іконограф, як, напр., Малицький⁵⁰, вшанував такі, як у Вас, мудрування серйозною увагою, то полетіли би і пух і пір’я. Смію Вас запевнити, що навіть я особисто, при дуже скромних моїх душекорисних знаннях у цій статті, на такі мудрування, якщо поширюватись, міг докласти досить пікантну критику. Але все це – відступ у бік. 2) отже, про тайну вечерю я вже писав Вам 17.IV ц. р. на с. 36 і в останньому абзаці “Розп’яття” і в наст. – потрібно виправити “Покладання до гробу” на “Оплакування”, як Ви самі, правильно, це назвали в 2-му абзаці на стор. 37-й. Тут же до речі – я об’єднав у списку цей сюжет з Pieta – пор., між іншим, заповне-

ння тла в обох композиціях; останній зах. вид явно витіснив тут старий – аналогічний плащаницям і антимінсам; 3) на тій же стор. 37 передостанній абзац – якщо Ви бажаєте говорити про “12 празників”, то як же Ви відсіля видалили розп’яття, а включили (та ще і в “порядку євангельської (etc!) послідовності!”) покров? Успіння б-ці вже не євангеліє, а покров – помилуйте! Довідайтеся у святих. Взагалі цей і наст. абзац, якщо Ви приймете мій порядок розподілення сюжетів, відійдуть у розділ “мудрувань” і підлягають перегляду і переробці. 4) стор. 38 – (рядок 9 ... Роман у надпису названий “св. великомучеником”? чи це Ваше додавання? А Давид – без позначення в надпису, що це св. чи пророк? І на підставі чого нижче Роман уже точно названий солодкоспівцем, а Давид царем і пророком? У Вас це місце зовсім не опрацьоване. Цими днями я не мав ніяк можливості подивитись у “повному Місяцеслові Сходу” еп. Сергія⁵¹, чи був Ром.-Солодкоспівець мучеником, – якщо мені пам’ять не зраджує (але це, будь ласка, перевірте самі), Роман-Солодкоспів. був шанований церквою як св. диякон, а муч. Роман коли святкується? Це потрібно точно врахувати! 5) стор. 39–40 в Різдв. Х-му Ви говорите про старця, котрий спирається на палицю, спочатку як про Йосипа з питанням, а потім (стор. 40) і без питання. Не маючи знімка, твердо судити не можу, але чи не маємо ми тут ще за “візант.” іконографією старця пастуха, а зовсім не Йосипа (зазвичай сидить у задумі, схиливши голову на руку? Будь ласка, перевірте! Це суттєва деталь. Вочевидь, ми тут маємо, власне, не Різдв. Х-ве, а поклоніння пастирів (пор. і супроводжуючий надпис!), як це пішло і в Італії, і в пізніх італо-грецьких і пізніших пам’ятках. Це досліджуйте. 6) стор. 40, рядки 1–2 – і “воскресіння”, і “має літургічне значення”? Чи слід і його включати у Ваші “цикли”? Весь розділ “воскресіння” слід переробити – спочатку описати композицію жони біля гробу, а потім уже зах. Х-с вилітає із гробу. 7) стор. 48 – останній абзац – невже, по-Вашому, різдв. б-ці, введення до храму, успіння б-ці і покров – сюжети “не спеціально пов’язані з богородичним культом”? Весь цей абзац, що частково переходить і на стор. 49, при моїй схемі розташування сюжетів відпадає або частково входить у відповідні місця. 9) стор. 52 – <...> не в “круглу mandorla”, а в медальйон!

Я зупинився тільки на явно підозрілих місцях Вашої роботи. Більш-менш суперечливе – залишаю на совість Вашу як авторки. Не буду тут поширюватись – після приїзду порозмовляємо в Харкові. Обдумавши вище розміщені зауваження і, що потрібно, виправивши, давайте набиравте всю роботу до кінця. Звичайно, всі назви сюжетів нехай починають щоразу новий абзац і будуть набрані

⁴⁹ Перша частина Божественної літургії, під час якої священник готує хліб і вино для причастя

⁵⁰ М. В. Малицький (1881–1938) – художній критик в галузі релігійного мистецтва. У 1905 р. закінчив С.-Петербурзьку духовну академію, в якій працював і викладав, зокрема, церковну археологію. Репресований у 1938 р.

⁵¹ Повний місяцеслів Сходу еп. Сергія – праця архієпископа Сергія (Спаського) (1830–1904), який є автором багатотомного «Повного місяцеслова Східної і Західної Церкви» – фундаментального дослідження житій святих, що включає великий матеріал з найдавніших місяцесловів

курсивом. Не маючи приміток, зовсім позбавлений можливості судити про “вчений апарат” – це після приїзду я повинен буду обов’язково продивитись до набору. Потім доберемо петит – подамо до верстки. Відповідно до Вашого листа, від 10.IV, я рукопис не висилаю. Фотографії (4) з успішним пересилаю при цьому. Коректурні гранки з позначками і прориси з відмитих фото висилаю бандероллю окремю. Як справа буде з кінцевою коректурою українською і у Вас, і у Степанової – будь ласка, нехай Таранушенко пробіжить.

Як писав сестрі і просив її повідомити Ол. Ол., я повинен поїхати в Лорійський район – завтра вночі виїжджаємо. Я повернуся сюди числа 6–7 травня і в найближчі дні виїду як для справи. <...>. Я в X-ві гадаю пробути з місяць – повністю віддавшись справам секції, видавничим і з’їзду. Я настільки втомився за цю зиму, що не знаю – наскільки напружено зможу попрацювати. <...>» (4, арк. 54–59).

5.VI.1931 р.

«<...> ось уже майже місяць, як виїхав з Харкова, але ні від кого з колег і товаришів по службі не маю і рядочка, хоча від мене декому написано було немало листівок. Можливо, що і пошта винна <...>. У всякому разі сподіваюсь, що цього листа Ви отримаєте і відпишете про всі новини (якщо такі мають місце, а це очікувано!) По УІМК⁵² – чи був Гірчак⁵³ в І-ті, як обіцяв Федоровському перед моїм від’їздом; чи вирішилось питання про приміщення і про бібліотеку, зокрема і про службу в ній Ол. Ол. і Тет. Ол. <...>, що нового щодо видавничих планів і перспектив для УІМК’у; як здоров’я Федоровського і коли він збирається на курорт і на скільки? <...>. Окрім того – як вирішилось питання про відрядження. До речі – надішліть, будь ласка, випуску з мого робочого календарного плану на цей рік, складеного перед моїм від’їздом; я його не маю досі.

Приїхавши сюди, я повинен був переробити купу незначних занедбаних справ <...>. Потім готувався і писав статті для ВРЕ на завдання патрона, і завтра або сьогодні, якщо будуть отримані квитки з плацкартою, виїжджаю у Вірменію декади на півтори, щоби закінчити статтю (рубрики з мистецтва тощо) про Єреван, потрібну терміново» (4, арк. 60–61).

12.VIII.1931 р.

«<...> а отримання мого плану по УІМК’у, який просив вислати ще у червні і який, після всіляких поважних і неповажних причинувачень, Ви мені обіцяли вислати (“План я Вам вишлю” – цитата з В/листа, від 12.VII ц. р.). Ви мені його обіцяли в травні дослати, вже справа йде до середини серпня, <...>. А все ж інформацію про стан поточних справ по УІМК’у, можливо, розщедритесь – ну хоч не як секретар, а “з поваги”. <...>» (4, арк. 62).

22.VIII.1931 р.

«Отримав Ваш рекомендований лист з Ленінграда, від 16.VIII. ц. р., з планами УІМК – про це одночасно надсилаю Вам листівку в Харків і цю епістолу пишу з надією, що вона застане Вас у Ленінграді: раз уже Ви потрапили в Ленінград, то необхідно, користуючись випадком, отримати за можливості найбільш повну і точну інформацію з ДАІМК⁵⁴ про хід справ взагалі, про порядки, плани і програми, про стан аспірантури і проходження стажу та переходу в наук. співроб., зокрема, про видавничу справу та перспективи розвитку тощо. Словом, чим повніше і багатосторонніше УІМК до осені буде інформований з першоджерел про те, що коїться в ДАІМК і на яких шляхах стоїть його старший побратим, – тим буде легше з усією організаційною роботою, яка на нас чекає восени. Пишу Вам як секретарю, але не сумніваюсь, що і Ол., і Тет. Ол. допоможуть Вам у цій справі. Ол. Олекс. пишу окремо з проханням докладно інформувати про Київ (про що Ви коротко пишете в листі, від 16.VIII) – не покладаюся на вказану Вами адресу гуртожитку наук. співробіт., а тому прошу за нагоди передати їй цей лист. Постарайтесь щодо отримання інформації по ДАІМК (які записуйте на аркуші обов’язково, не покладаючись на пам’ять! А ще краще отримуйте з ДАІМК довідки, випуски і т. п. матеріали) використовувати і патрона, коли повернеться: він як досвідчений адміністратор може надати досить цінні й керівні вказівки. Не пропустіть, будь ласка, цієї нагоди – потім зноситись паперами виявиться і довго, і головне, зовсім інакше щодо повноти підбору матеріалів <...>. Окрім того – це вже щодо Ваших справ по музею – було би добре мати зібрану докладну інформацію про програми, плани, стан штату тощо стосовно Ермітажу після чистки, а також і стосовно Російського музею. І ще одне доручення – корисне і для мене, і для Вас – отримайте через патрона копії всіх минулорічних програм курсів, що читалися в університеті по всіх розділах історії мистецтва і мистецтвознавства. Як не застаріли вони, але як матеріал і фактичне зведення вони дуже зможуть нам пригодитися. Якщо у патрона вже готові програми курсів на цю майбутню зиму, то отримайте і ці програми. Якщо не буде готових копій, замовте в машинописі за мій кошт – у Харкові розраховуємось. Якщо будете замовляти, знімати копії» (4, арк. 63).

⁵² Мається на увазі Український інститут історії матеріальної культури – науково-дослідна установа, що пізніше буде створена в Харкові. Утім, Д. П. Гордєєва явно насторожували події, пов’язані з початком репресій проти української наукової спільноти, зокрема сфабрикована справа «Спільки визволення України» і чистки у ВУАН, зокрема заборона всіх наукових видань, що виходили під ред. М. С. Грушевського

⁵³ Є. Ф. Гірчак (1898–1938) – у 1930–1933 рр. заступник наркома освіти УСРР, підтримував кампанію, організовану сталінським режимом проти т. зв. хвилювизму, автор книги «На два фронти в боротьбі проти націоналізму» (Москва, 1931)

⁵⁴ Державна академія історії матеріальної культури (під такою назвою установа діяла з 1926 до 1937 р.)

23.IX.1933 р.

«<...>. Справа в тому, що я вирішив після останньої моєї поїздки в Харків (як то говорять тепер) “повернутися обличчям до” давніх і повторних пропозицій моїх колег зовсім залишити Харків і знову увійти в штат І-ту Кавказознавства. Це рішення і було реалізовано після приїзду сюди акад. Марра із закордонного відрядження. З цього місяця я вже включаюсь до штату, і оформленню належать лише деталі. Зокрема питання про час поїздки в Харків для остаточної ліквідації там справ, голов. чином пакування і відсилки всієї своєї бібліотеки сюди. Отже, відпадають усі подальші кроки щодо конкурування в У-ті; у Худож. І-ті надсилаю папірець про звільнення, хоча там, згідно чуток, повідомлених мені сестрою, мене там уже замінили Зуммером (?). <...>. Про себе поки не поширююсь – нічого особливо цікавого, окрім великого робочого навантаження, в яке вже впрягаюся швидкими темпами. Вітання друзям і знайомим, хто ще згадує про мене. Ніна Мик. кланяється. До побачення – але не знаю, наскільки швидко воно відбудеться. Усього найліпшого. Д. Гордеев» (4, арк. 67–68).

24.VII.1951 р.

«<...>. 19.VII надіслав телеграму Вам, що днями вишлю і відгуки, і машинопис, але знову наче тут видавнича справа налагоджується – я дуже збентежений. Остаточно наче намітилось, що в кінці липня, тобто днями, поїду у місячну відпустку, яку буду проводити в Мцхеті в Самтавро⁵⁵, – хочу дещо відпочити, але і посилимо попрацювати. Ми з Ніною там уже знайшли приміщення. <...>

Випуска

з протоколу наукового засідання співробітників
держ. Музею Ісгарект Груз. РСР⁵⁶,
від 3 квітня 1951 р.

Головував: чл.-кореспондент АН СРСР Ш. Я. Аміранішвілі⁵⁷.

Слухали: Доповідь К. Я. Берладіної на тему: “Святилище селища Нузал (Нузали Арг’уан)”. Доповідь представив зав. відділу охорони пам’яток нового мистецтва Д. П. Гордеев. У доповіді подається опис і аналіз архітектури і розпису пам’ятки, виявляються іконографічні особливості й робиться спроба датування за стилістичними формами. Наводяться тексти грузинських надписів. У доповіді зазначається, що ця пам’ятка свідчить про наявність взаємозв’язків між культурами Грузії та аланів Північного Кавказу. Грузинський вплив серед аланів особливо цінився в 12–13 ст.

У дебатах по доповіді виступили Д. П. Гордеев, Т. Ш. Карумідзе, Ш. Я. Аміранішвілі.

Ш. Я. Аміранішвілі, підсумовуючи дебати, зазначив: на даному етапі розвитку радянського мистец-

твознавства є недоречним користуватися застарілим терміном “кавказький”. Нузал є пам’яткою, близькою до грузинського мистецтва, і його слід вивчати у світлі культурних взаємозв’язків грузинського і осетинського народів (12–13 ст.) Після доопрацювання й уточнення дану доповідь бажано було б опублікувати.

[Виписку підписали]

Голова проф. Ш. Я. Аміранішвілі.

Секретар доц. Д. Джанелідзе.

Відгук на працю К. Я. Берладіної “Нузали святилище (святилище в селищі Нузал)”

Пам’ятка, котрій присвячена робота К. Я. Берладіної, вже давно відома в науковій літературі, але звертала на себе увагу вчених майже виключно з археологічної та історико-археологічної точок зору. К. Я. Берладіна, наскільки мені відомо, вперше підійшла до цієї надзвичайно цікавої і рідкісної пам’ятки Північно-Осетинської АРСР не тільки з урахуванням її археологічного й історичного значення, а спеціально з мистецтвознавчої точки зору, що є новим внеском у справу обстеження і вивчення Нузали Арг’уан. Докладно і уважно К. Я. Берладіна простежує як паралельні, з низкою давньогрузинських розписів, риси топографії стінопису, так і низку його особливостей. Даючи пояснення цим останнім, вона доходить оригінальних, що заслуговують на увагу, висновків і міркувань з історії мистецтва Північної Осетії у феодальну формацію, головним чином у період уже зрілого середньовіччя. Звичайно, за сучасного стану обліку, а особливо, публікації надзвичайно багатой історико-художньої спадщини народів Кавказу (в широкому розумінні терміна) низка міркувань К. Я. Берладіної носить гіпотетичний характер, важливо, що це не знецінює, а навпаки, підвищує переваги роботи К. Я. Берладіної – стимулюючої необхідність подальшого збору матеріалів для поглибленого його вивчення. Паралельно з іконографією і топографією К. Я. Берладіна описує стиль і техніку нузальського розпису, вперше даючи мистецтвознавчу характеристику пам’ятки. Окрім розпису, на якому зосереджена основна увага в цій роботі, самій будівлі святилища присвячено цілий екскурс, у якому подана, як я гадаю, правильна характеристика споруди і при тому з виділенням переробок і давніх ремонтів, що мало місце. Нузали Арг’уан – пам’ятка недатована, і датування її – справа досить відповідальна і важлива не лише для історії та історії мистецтва осетинів, а й становить значний інтерес для Грузії в першу чергу, а також і для російської і “візантійської” історії мистецтва. Пропоноване К. Я. Берладіною датування пам’ятки XII–XIII ст. ґрунтується на обстеженні пам’ятки з різних точок зору (стиль і техніка, іконографія і топографія, палеографія, вивчення фрагментів ктиторських портретів тощо), представляється на сучасному етапі вивчення пам’яток мистецтва Північно-Осетинської АРСР досить переконливим.

Вищевикладене дозволяє мені висловитися за побажання, по можливості в найближчий час, публі-

⁵⁵ Мається на увазі монастир Самтавро (м. Мцхеті)

⁵⁶ Музей мистецтв Грузинської РСР

⁵⁷ Шалва Ясонович Аміранішвілі (1899–1975) – доктор мистецтвознавства, професор

кації роботи К.Я. Берладіної з усім супроводжуючим ілюстративним апаратом, до складу якого входять уперше виконані знімки зі стінопису, що дозволяють судити про стиль і потребують можливого відтворення на таблицях.

Старший науковий співробітник Держ. Музею мистецтв Груз. РСР. Тбілісі. 19.VII.1951 р.» (4, арк. 69–71 зв.)

3.V.1958 р.

«<...> уже призначено засідання ради Ун-ту, де повинна бути затверджена вже давно формально підготовлена В/справа про захист. Крім Ш. Я., Вашим другим опонентом буде етнограф Чітая⁵⁸, людина досить прихильна. Автореферат буде надруковано після засідання ради. Ш. Я. проведе коректуру, а потім автореферат буде розісланий. Вам попередньо приїжджати не слід, а про день захисту, який, вочевидь, відбудеться не раніше середини, а скоріше в останній третині червня, Вам повинно бути своєчасно повідомлено. На жаль, я приблизно 10.V виїду в Кодж. стаціонар (про всяк випадок, адреса: Коджарі, Груз. РСР, дача № 69, мені), де пробуду приблизно до 20.VI, сподіваюсь повернутися до Вашого захисту. <...>» (4, арк. 72–73).

2.X.1958 р.

«Дорога Ксеніе Якимівно! Поспішаю повідомити суть у найзагальнішій схемі, але, для початку, повідомляю, що і старий реферат, і новий цілі й у даний час у мене на руках. <...> Поки у нас гостює архітектор Калашніков, який приїхав відвідати батьківщину після переселення в Москву. Він уже взяв зворотний квиток на 20.X. Коли Вам знадобиться приїхати в Т., і Н. М., і я просимо, як і раніше, приїхати просто до нас і залишатися у нас. Д. Г.

Р. С. Ш. Я. взяв обидва Ваші реферати на перегляд, а попередньо сказав, що Вам поки, як він гадає, їхати не слід і, найвірогідніше, надрукуємо без Вас. Щойно у мене буде р-с автореферату, я дістану підпис Чітая. Ваш Д. Г.

Про отримання цього листа повідомте» (4, арк. 74–74 зв.)

23.06.1960 р.

«Орджонікідзе. Півн. Осетія. Підгорний, 1. Берладіній. Вітаємо кандидата мистецтвознавства. Диплом вислаємо цінним. Гордєєви. Ірідіна. Тбілісі, Московська, № 3. Гордєєв» (4, арк. 78). ♦

⁵⁸ Георгій Чітая (1890–1986) – грузинський вчений-етнограф, історик, засновник Тбіліського етнографічного музею під відкритим небом

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бонь О. Дмитро Гордєєв та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920–1930-х роках. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 70–78. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15894/1/O_Bon_KS_1_2016_IS.pdf (дата звернення : 02.02.2025).
2. Гагарин Г. Г. Собрание византийских, грузинских и древнерусских орнаментов и памятников архитектуры = Recueil d'ornements et d'architecture byzantins, géorgiens et russes. [Санкт-Петербург] : [Экспедиция заготовления государственных бумаг], [1892]. [73] с. : ил.
3. Іваненко С. О. Життєвий шлях мистецтвознавця Дмитра Петровича Гордєєва (спроба реконструкції). *Культурна спадщина Слобожанщини. Культура, мистецтво, філософія, охорона пам'яток* : збірка науково-популярних статей. Харків : Курсор, 2011. Вип. 24. С. 23–32.
4. Письма Гордєєва Д. П. Берладиной К. Я., 25.05.1925 – 23.06.1960. ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України). Ф. 208. Оп. 1, од. зб. 63. 79 арк.
5. Побожій С. Олена Нікольська: Портрет на тлі тоталітарної доби. *Пам'ятки України*. 1998. № 31(118). С. 116–122.
6. Побожій С. І. Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті (1805–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.04. Київ, 1993. 26 с.
7. Соколюк Л. Харківська мистецтвознавча школа (1900-ті – початок 2020-х років). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2021. № 2. С. 55–70. DOI : 10.33625/visnik2021.02.055
8. Ханко В. М. Гордєєв Дмитро Петрович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 6. URL : <https://esu.com.ua/article-31130> (дата звернення : 02.02.2025).

REFERENCES:

1. Bon, O. I. (2016). Dmytro Hordieiev ta diialnist kharkivskykh mystetstvoznavtsiv u 1920–1930-kh rokakh. *Kyivski istorychni studii*, 1, 70–78. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/15894/1/O_Bon_KS_1_2016_IS.pdf [In Ukrainian].
2. Gagarin, G. G. (1892). *Sobranie vizantiiskikh, gruzinskikh i drevnerusskikh ornamentov i pamiatnikov arkhitektury* = *Recueil d'ornements et d'architecture byzantins, géorgiens et russes* [Collection of Byzantine, Georgian and Old-Russian ornaments and architectural monuments]. [Ekspeditsiia zagotovleniia gosudarstvennykh bumag]. [In Russian and French].
3. Ivanenko, S. O. (2011). Zhyttievyi shliakh mystetstvoznavtsia Dmytra Petrovycha Hordieieva (sproma rekonstruktsii) [Life path of Dmytro Petrovych Hotdieiev (attempt of reconstruction)]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Kultura, mystetstvo, filosofii, okhorona pamiatok*, (24), 23–32. [In Ukrainian].
4. Gordeyev, D. P. (1925–1960). *Pisma Gordeyeva D. P. Berladi-noy K. Ya.*, 25.05.1925 – 23.06.1960 [Letters from D. P. Hordieiev to K. Ya. Berladina, May 25, 1925–June 23, 1960]. Fond 208 (Series 1, File 63), Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine (CDAMLM of Ukraine), Kyiv, Ukraine. [In Russian].
5. Pobozni, S. (1998). Olena Nikolska: Portret na tli totalitarnoi doby [Olena Nikolska: Portrait against the backdrop totalitarian era]. *Pamiatky Ukrainy*, 1(118), 116–123. [In Ukrainian].
6. Pobozhyi, S. I. (1993). *Stanovlennia y rozvytok mystetstvoznavstva u Kharkivskomu universyteti (1805–1920 rr.)* [Formation and development of art history at Kharkiv University (1805–1920)] [Abstract of thesis for the degree of Candidate of Art History, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. Institutional Repository of Sumy State University. <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f2a6280-61f4-487b-9093-7cd0e58e5fce/content> [In Ukrainian].
7. Sokolyuk, L. (2021). Kharkivska mystetstvoznachna shkola (1900-ti – pochatok 2020-kh rokiv) [Kharkiv art history school (1900s – early 2020s)]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, (2), 55–70. <https://doi.org/10.33625/visnik2021.02.055> [In Ukrainian].
8. Khanko, V. M. (1970). Hordieiev Dmytro Petrovych. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovsky, M. H. Zhelezniak, et al (Eds.), *Encyclopedia of Modern Ukraine* (Vol. 6). The NASU Institute of Encyclopedic Research. <https://esu.com.ua/article-31130> [In Ukrainian].

DOI 10.61993/2786-7285.2025.02.16

Lyudmyla SOKOLYUK**DMYTRO HORDYEYEV AS A RESEARCHER OF GEORGIAN ART (BASED ON THE MATERIALS OF CORRESPONDENCE WITH OKSANA BERLADINA, 1925–1960)**

Representatives of the Kharkiv school of art history, Dmytro Hordyeyev (1889–1968) and Oksana Berladina (1894–1960), which was suppressed during the Stalin period, were trained as scholars at the Kharkiv University under the guidance of the outstanding Byzantine specialist Fedir Schmidt (1877–1937). Inspired by their mentor's ideas about the connection between medieval Ukrainian artistic culture and the art of the peoples of the Caucasus in the Christian era, both researches directed their academic efforts toward this region. After F. Schmidt's departure in 1921 – first to Kyiv, and in 1925 to Leningrad – they continued the line of research he established in Kharkiv, considering it a continuation of the Byzantine direction in local art historical studies.

D. Hordyeyev, having assumed leadership of the Kharkiv group of Caucasian scholars, lived in Tiflis (as Tbilisi was then called), while O. Berladina remained in Kharkiv, serving as secretary of this scientific society. Among its members were other students of F. Schmidt, including O. Nikoleka, T. Ivanovska, M. Leiter and others. To date, their research from this period, as well as their contribution to the study of the art of the Caucasian peoples in the Christian era, has not yet become the subject of a dedicated academic investigation.

At the same time, the Central State Archive-Museum of Literature and Art in Kyiv preserves the correspondence between Dmytro Hordyeyev and Oksana Berladina, dating from May, 25 1925 to June 1950 – the year of Berladina's death – which has not been specially studied by any researcher. These letters reveal not only their fate as victims of the totalitarian regime, under which Byzantine studies – perceived as a class-hostile tendency in art history – was suppressed in Soviet Ukraine, but also portray them as living individuals, witnesses to the political and intellectual realities of their time.

This unique body of correspondence sheds light on the spiritual world of the Ukrainian scholarly intelligentsia, which, despite internal opposition to the ruling regime, remained faithful to the ideals of the Ukrainian national Renaissance and the best traditions of the Kharkiv school of art history. It retains particular relevance today, when the Ukrainian people are defending their freedom in a struggle against Russian aggression.

KEYWORDS: Ukraine, Georgia, Dmytro Hordyeyev, Oksana Berladina, F. Schmidt's school, art history, Caucasian studies, Stalinist repressions

Стаття надійшла до редакції: 06.10.2025

Прийнята до публікації: 19.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025

© Соколюк Л., 2025



Ця робота ліцензується відповідно до
Creative Commons Attribution 4.0 International License
